

म. ग्रं. सं. डाण

विषय

७७१०४

सं. क्र.

७७६६

पु

पुपु

REFBK-0016963

REFBK-0016963

क. ब. निकुम्ब

गो. म. कुलकर्णी

शाळा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्यन्मस

अनुक्रम... ७१५३१... वि: ... ३६...

क्रमांक ... १६५... नोंद क्र: २६१३१६०

पत्रं पुष्पम्

संपादक :

प्रा. कृ. ब. निकुम्ब, एम्. ए.

लिंगराज कॉलेज, बेळगांव

प्रा. गो. म. कुलकर्णी, एम्. ए.

विजय कॉलेज, विजापूर

REF3K-0016963

REFBK-0016963

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी : पुणे २

किंमत तीन रुपये

प्रकाशक :

अ. ज. प्रभु

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी

१३२० शुक्रवार पेठ, पुणे २

सर्व हक्क सुरक्षित

प्रथमावृत्ति १९६४

पुनर्मुद्रण १९६६

पुनर्मुद्रण १९६८

मुद्रक :

वि. ग. माटे

विश्वकर्मा मुद्रणालय (प्रा.) लि.

४०५ नारायण पेठ, पुणे ३०

Handwritten text in Devanagari script, likely a signature or a note, appearing at the top of the page.

“ येर पत्र पुष्प फल
ते भजावेया मीस केवल ”
—ज्ञानेश्वर

केशवसुनांपासून मराठी कवितेचें रूपच पालटलें, आपल्या खऱ्या क्षेत्राची – भावगीताची – तिला डोळस जाणीव झाली. ती अनेक अंगांनीं समृद्ध होऊं लागली. व्यापक अर्थानें ज्यांना भावगीत-प्रकारच म्हणतां येईल, असे अनेक काव्यप्रकार तिनें आत्मसात् केले. परंपरेनें स्थिर झालेल्या अशा कांहीं काव्यप्रकारांचा समावेश या संग्रहांत केला आहे. 'स्त्रीगीत,' 'बालगीत' यांसारख्या केवळ विषयनिष्ठ किंवा 'उद्देशिका,' 'विलापिका' यांसारख्या पसरट काव्यप्रकारांना फांटा दिला आहे. काव्यप्रकारांचा तांत्रिक तपशील देण्यापेक्षां त्यांच्या स्वरूपविचारावर अधिक भर देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सर्वसाधारण वाचकाची अभिरुचि डोळस व्हावी, हा या संकलनाचा हेतु आहे. यामुळेच विवेचन करतांना वा टीपा-टिपणें लिहितांना प्रौढ, सुजाण वाचक नजरेसमोर ठेवून, केवळ रसग्रहणदृष्ट्या महत्त्वाच्या ठरणाऱ्या मर्मस्थलांवर बोट ठेवण्याची कसोशी केली आहे.

या संकलनाला अनेक मर्यादा आहेत. यामुळेच इच्छा असूनहि साऱ्या महत्त्वाच्या कवींचा अंतर्भाव येथें करतां आलेला नाही. आधुनिक मराठी कवितेचा हा सांगोपांग अभ्यास नव्हे. मराठी कवितेच्या 'उद्यानांत माधवी घडलेली' आहे, सर्वत्र 'वनशोभेच्या खाणी उघडल्या' आहेत; त्यांतील हें केवळ 'पत्रपुष्प'. त्यांच्या रूप-रस-गंधाचें वेड वाचकाला जडावें आणि त्यानें स्वतांच त्या वनशोभेकडे वळावें, एवढीच अपेक्षा

कृ. ब. निकुम्ब
गो. म. कुलकर्णी

अनुक्रम

अर्वाचीन कविता : स्वरूप - विचार : पृष्ठें नऊ ते चोवीस

भावगीत

१ स्फूर्ति : केशवसुत	...	१
२ थकलेल्या भटकणाराचें गाणें : केशवसुत	...	३
३ पांखरा, येशिल का परतून ? : ना. वा. टिळक	...	४
४ अभंगांजलि : ना. वा. टिळक	...	५
५ गोफ : गोविंदाग्रज	...	६
६ अप्सरांचें गाणें : बालकवि	...	७
७ उदासीनता : बालकवि	...	८
८ मग विसर हवा तर हा क्षण मे ! : भा. रा. ताम्बे	...	९
९ समर्पण : अनिल	...	१०
१० आणीबाणी : अनिल	...	१२
११ उपासक : यशवंत	...	१३
१२ सजवूं कार्तिक मास : वा. भ. बोरकर	...	१४
१३ वाढत्या सांजवेळे : वा. भ. बोरकर	...	१५
१४ स्मृति : कुसुमाग्रज	...	१६
१५ त्या तहतळीं विसरलें गीत : वा. रा. कान्त	...	१७
१६ काळ्या गढीच्या जुन्या ओसाड भितीकडे : ना. घ. देशपाडे	...	१९
१७ चतुर कुशल तूं : इंदिरा	...	२०
१८ तळचांत : इंदिरा	..	२१
१९ रेखा : पु. शि. रेगे	...	२२
२० फुटेल (होती वेडो आशा) : वा. सी. मर्ढेकर	...	२३
२१ आला आषाढ-श्रावण : वा. सी. मर्ढेकर	...	२४
२२ चोबामेळ्याची समाधि : वि. म. कुलकर्णी	...	२६
२३ हळूहळू येई रात : कृ. ब. निकुम्ब	...	२८
२४ लेणे : कृ. ब. निकुम्ब	...	२९
२५ दुःख : मंगेश पाडगांवकर	...	३०

२६ निवान्त : मंगेश पाडगांवकर	...	३१
२७ ईव्ह : विन्दा करन्दीकर	...	३२
२८ निचिन्त : वसन्त वापट	...	३३
२९ परिस्फोट : ग. दि. माडगूळकर	...	३४
३० आदिमाया : बहिणावाई चौधरी	...	३६

नाट्यगीत

१ वाटेच्या वाटसरा ! : भा. रा. ताम्बे	...	३८
२ आईचें भक्त : युशवंत	...	४०
३ कोलंबसाचें गर्वगीत : कुसुमाग्रज	...	४१

गूजल

१ प्रेमाची दक्षिणा : माधव जूलियन्	..	४३
२ मुक्त पक्षी : माधव जूलियन्	...	४४
३ पेटलों मी फार : वा. भ. वोरकर	.	४५

सुनीत

१ "तो काव्यात्म खुळा पहा कवि अहो" : माधव जूलियन्	...	४६
२ या येथें पुलिनावरि : के. ना. काळे	...	४७
३ वीररस : केशवकुमार	.	४८

विनोद—विडंबन

१ चालचलाऊ भगवद्गीता : ज. के. उपाध्ये	...	४९
२ प्रेमाचें अद्वैत : केशवकुमार	...	५१
३ 'बेगमेच्या विरहगीता' ला शिवाजीचें उत्तर . अनंत काणेकर	...	५३
४ चार कविता . पण्डित सप्रे	...	५४

रुबाया

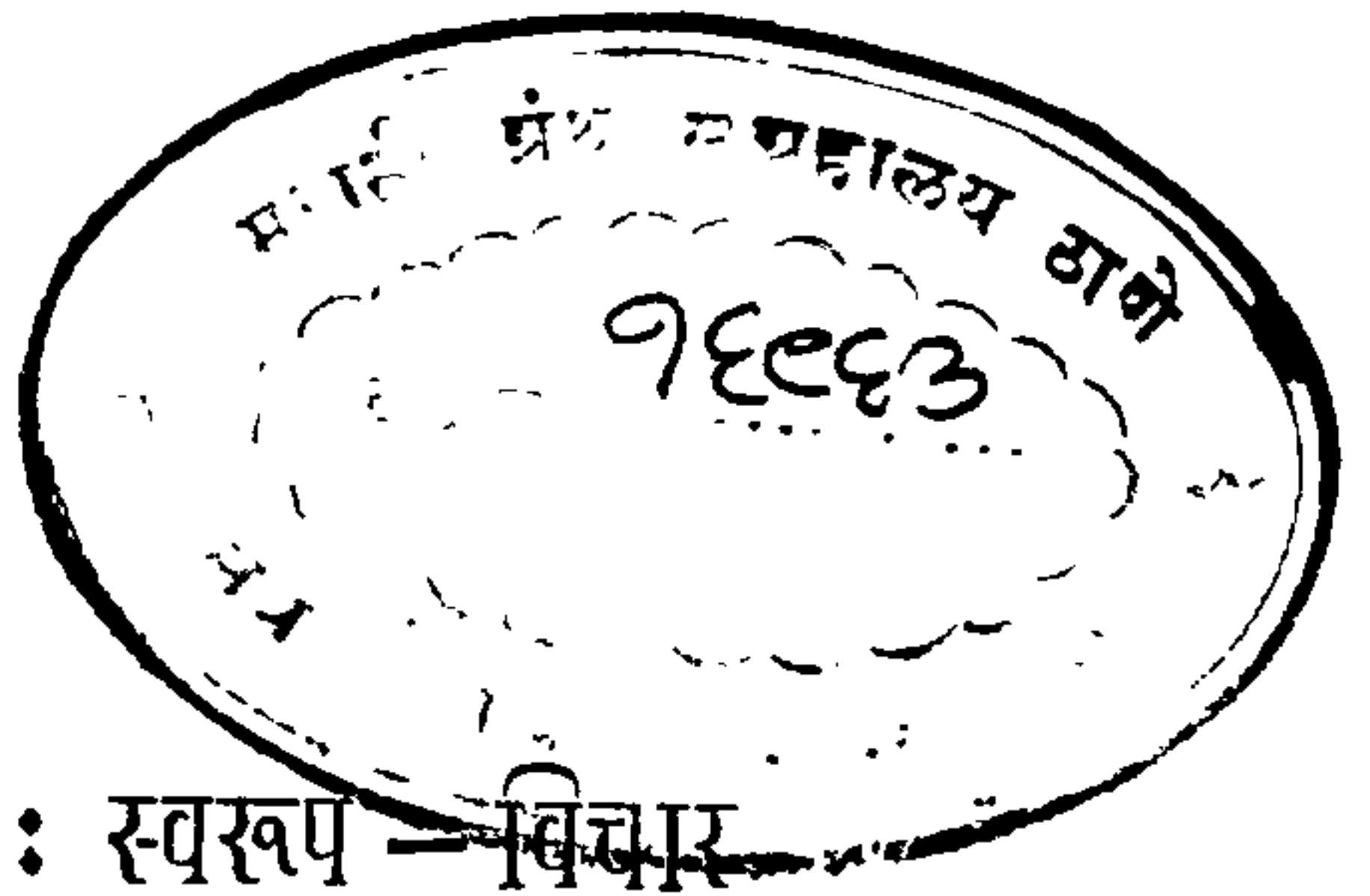
१ माधव जूलियन्	...	५५
२ कान्त	...	५६

कणिका

१ माधव जूलियन्	...	५७
२ कुसुमाग्रज	...	५८

कविपरिचय आणि टीपा

५९-९८

अर्वाचीन कविता : स्वरूप - विचार

अर्वाचीन व प्राचीन कवितेंतील फरक

अर्वाचीन मराठी कविता म्हटली कीं प्रामुख्याने दृष्टीसमोर येते ती स्फुट, आत्मनिष्ठ, भावगीतात्मक रचना. याचा अर्थ आधुनिक काळांत दीर्घ कविता लिहिली गेली नाही किंवा प्राचीन काळीं भावगीतदृश्य स्फुट रचना होतच नव्हती असा नव्हे. भावगीतात्मक आविष्कार हा उत्कट मानवी भावनेचा स्वाभाविक हुंकार आहे, त्याचा प्रादुर्भाव सर्वत्र सर्वकाळीं असणारच. मराठीतील अभंग, स्तोत्रे, पदे, गीते, गौळणी, आरत्या यांसारखी विविध रचना लक्षांत घेतल्यास प्राचीन काळांतल्या विपुल भावगीतसदृश रचनेची कल्पना येते. ज्ञानेश्वर-तुकारामांच्या स्फुट रचनेवरून सहज नजर टाकली तरी ते श्रेष्ठ दर्जाचे भावगीतकार असल्याचा प्रत्यय येतो. परंतु असें असूनहि प्राचीन कविता ही प्रामुख्याने निवेदन-प्रधान, वस्तुनिष्ठ, प्रदीर्घ अशी आहे आणि आधुनिक कविता प्राधान्याने आत्मनिष्ठ, त्रुटित, भावगीतात्मक आहे या वस्तुस्थितींत न्यामुळे फरक पडत नाही.

आजच्या व पूर्वीच्या भावगीतरचनेमागील भूमिकाहि तशी फार वेगळी आहे. पूर्वीचे भावगीत आजच्याइतके सौंदर्यानुवर्ती नव्हते. व्यक्तित्वाच्या वेगळेपणावर आजच्या-सारखा त्यांत भर नव्हता. भावगीताच्या रचनाबंधासंबंधीच्या पूर्वीच्या कल्पनाहि आजच्याएवढ्या सुस्पष्ट नव्हत्या. महाकाव्य किंवा खंडकाव्य यांच्या तंत्राचा विचार करणाऱ्या

दहा :

प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांनीं भावगीताच्या तत्रमंत्राचा विचार तेवढासा केलेला नाही. विषयदृष्ट्याहि पूर्वीच्या भावगीताची व्याप्ति आजच्याएवढी विस्तृत नव्हती.

या फरकाचें कारण : बदललेलीं जीवनमूल्यें

भावगीतरचनेमागील या भिन्न भूमिकांचें मूळ बदललेल्या जीवनविषयक दृष्टिकोणांत आहे. पारमार्थिक विमोचनांत पूर्वीचा समाज इतिकर्तव्यता मानीत असे, तर ऐहिक जीवनाच्या उपभोगांत आजची व्यक्ति सार्थक मानते. या मूल्यविषयक वेगळेपणामुळे सर्वच जुन्या व नव्या जाणीवांत फरक पडला. भारतीय जीवनांत हा फरक मुख्यत्वे जाणवूं लागला तो ब्रिटिशांच्या राजवटींत. ही राजवट केवळ राजकीय स्थित्यंतराची निदर्शक नव्हती. तिनें साऱ्याच भारतीय जीवनांगांत क्रांति घडवून आणली. या राजवटीमुळे येथील स्थितिशील, सांचेबंद जीवनपद्धतीवर विज्ञाननिष्ठ, गतिशील, व्यक्तित्वप्रधान अशा पाश्चात्य विचारांचे आघात होऊं लागले; परिणामतः येथील पारंपारिक जीवनमूल्यें कोलमडन पडलीं त्या जागीं एक अगदीं आगळी जाणोत्र, संस्कृतिविषयक एक अगदीं नवा दृष्टिकोण अवतीर्ण झाला.

सर्व प्रकारच्या बंधनांतून व्यक्तीचें विमोचन घडवून आणणें हें या नव्या जाणोवेचें मुख्य सूत्र होतें. व्यक्तीच्या भावभावनांना, प्रेरणांना, त्यांच्या विमुक्त आविष्काराला त्यांत अवसर होता. कल्पनेच्या विहंगमावरोवर उडुणें घेत घेत या विमोचनाचा आनंद लुटतांना कवितेला एक नवी धुंती, नवें चैतन्य, नवें परिमाण प्राप्त झालें. त्यांतूनच सौंदर्यवादी (Romantic) कवितेचा — साहित्याचा — जन्म झाला.

“ सुंदरतेच्या सुमनावरचे दंव चुंबुनि घ्यावें
चैतन्याच्या गोड कोंवळ्या उन्हांत हिंडावें

प्रीतिसारिका गीत तिथेचें एकावें कानीं
बनवावें मन धुंद रंगुनी काव्यसुधापानीं ! ”

या बालकवींच्या ओळींवरून अशा सौंदर्यवादी कलंदर दृष्टीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

‘ सौंदर्यवाद ’ आणि भावगीतात्मकता

सौंदर्यवाद म्हणजे केवळ एक बौद्धिक तत्त्वप्रणालि नव्हे. ‘ जे रम्य तें बघून वेडावून जागारी ’ ती एक तरल भाववृत्ति आहे. या वृत्तीचें दर्शन प्राचीन साहित्यांतहि घडतें, पण तिचा प्रबल, स्वच्छंद आणि जाणीवपूर्वक आविष्कार झाला तो आधुनिक काळांतच. या संवेदनशील, आवेगपूर्ण वृत्तीला अनेक पैलू आहेत. भावनेसाठीं चालणारें भावनेचें पूजन, कल्पनेच्या क्षेत्रांतिल स्वैर भरान्या, निर्गमसौंदर्याचीं आराधना, दिव्याचा ध्यास, अकारण दाटणारे हर्षखेद, सांकेतिकतेचा तिटकारा; या किंवा यांसारख्या अनेक संकुल छटांनीं ही भाववृत्ति भारावलेली असते. त्यांतिल कोणत्या छटा केव्हां गहिन्या होतील हें सर्वस्वीं त्या त्या कवीच्या प्रकृतीवर व परिस्थितीवर अवलंबून असतें. म्हणूनच गेले, कीट्स, वर्डस्वर्थ, वायरन् या सान्या आंग्ल कवींना ‘ रोमॅण्टिक ’ असें एकच विशेषण लावण्यांत येत असलें तरी आशयदृष्ट्या त्या शब्दाची व्याप्ति प्रत्येकाच्या बाबतींत वेगवेगळी आहे. आपल्या रुडील केशवसुत, बालकवि, गोविंदाग्रज, तांबे, माधव ज्ञानियन् वगैरे ‘ रोमॅण्टिक ’ कवींच्या बाबतींतहि असेंच विधान करावें लागेल. आशय कोणत्याहि प्रकारचा अमला तरी त्या निमित्तानें होणारा भावनेचा प्रबल आविष्कार हाच ‘ रोमॅण्टिसिझम् ’च्या, सौंदर्यवादाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा. भावनेच्या या उमाळ्यांतच भावगीताचें मर्म आहे.

भावगीतांतिल भावनेचें स्वरूप

भावप्रबलता हा केवळ भावगीताचाच नव्हे तर सान्याच ललित साहित्याचा आत्मा आहे. रामायण-भारतापासून तों सर्व

वारा :

सामान्य कथा-कादंबरीपर्यंत साऱ्याच साहित्यांत भावसंपन्न प्रसंगांची श्रेणी कमीअधिक प्रमाणांत आढळते. असें असलें तरी भावगीतांतील भावनात्मकता व इतर साहित्यांतील भावनात्मकता यांत महदंतर आहे. भावगीतेतर ललित साहित्यांतील भावनेची कमान प्रसंगवशात् उंचावत असली तरी ती भावगीताप्रमाणें नेहमींच उंच काव्यात्म पातळी गांठत नाही, तिचा उद्रेक आत्मनिष्ठ व प्रबल असण्यापेक्षां वस्तुनिष्ठ व पसरट असतो, त्याभोंवती विचार-कल्पनांचीं अनेक स्थिर वर्तुळें असतात, याउलट भावगीतांतील भावना अतिशय उत्कट, एकात्म, व आवेगपूर्ण असते; ती स्वयंभूपणें उद्भूत होते. विविध कल्पना वा विचारांतींत आले तरी या कल्पना वा हे विचार मूलतः भावजन्य ताणांतूनच निर्माण झालेले असतात. यामुळें या भावनेला एकप्रकारचें स्वयंपूर्णत्व प्राप्त होतें.

भावगीतांतील भावनेत्कटता म्हणजे भावनेचा अतिरिक्त आविष्कार मात्र नव्हे. तसा तो असल्यास त्या भावनेला एकांगी, अतिरंजित स्वरूप येईल. याच्या उलट तो फारच नियंत्रित झाल्यास त्याला कोरडेपणा येईल, मांडलेला रस वितळेल. श्रेष्ठ भावगीतांत भावनेचा अतिरेक ना अधुरेंपण वर्ज्य असतें. त्यांत हीं दोन्ही टोके टाळून एक तोल साधलेला असतो. भावना कितीहि तरल वा स्वच्छंदी असली तरी तिला एक अंगभूत शिस्त असावी लागते. ती आत्मनिष्ठ पण व्यापक; संमिश्र पण एकसंध असते. उत्कटतेची अंतिम मर्यादा ती गांठते पण अतिरंजनाच्या प्रांतांत मात्र पाऊल टाकीत नाही.

भावनेच्या उत्कटतेची ही मर्यादा भावगीतांत सर्वत्रच अपेक्षित असली, तरी उत्कटतेची उंची सर्वत्र सारखी असणें स्वाभाविकच अशक्य आहे. कारण या भावनेचा विहार अनेक प्रकारांनीं होत असल्यानें तिच्या अनेक पातळ्या संभवतात. ती भावना कधीं अत्युच्च टोंकावर आरूढ होते (' पांखरा येशिल का परतून ? '); कधीं तिला कल्पनेचीं प्रावरणें परि-

पुस्तक क्र. ७७३
पुस्तक क्र. ७७३
पुस्तक क्र. ७७३ : तेरा

धान करावीशीं वाटतात ('अप्सरांचें गाणें'); कधीं ती प्रतीकाचा आश्रय घेतें ('उपासक'); तर कधीं तिला विचारांचें मंथर रूप प्राप्त होतें ('या येथें पुलिनावरी'). 'तळघांत' सारख्या कवितेंत चिम्कला असलेला तिचा अवतार 'स्फूर्ति' सारख्या कवितेंत द्यावा-पृथ्वीला पालाण घालतो. कधीं आकुल ('गोफ'), तर कधीं हर्षनिर्भर ('आला आषाढ-श्रावण'); कधीं साधें ('थकलेल्या भटकणाराचें गाणें'); तर कधीं नाट्यपूर्ण ('परिस्फोट') अशीं विविध रूपें ही भावना धारण करते. उपरोधाचें ('फुटेल [होती वेडी आशा]'); वा कधीं मिस्कलतेचेंहि ('रेपा') तिला वावडें नाहीं. भावना वारा वाटांनीं वाहूं देण्यापेक्षां ती संयतपणें व्यक्त केल्यामुळेच तिला पुष्कळदां गहिरेंपण येतें ('आणीबाणी').

याचा अर्थ असा की, कविमनाची त्या त्या भावनेशीं सम-रसता आणि तिच्याविषयींची प्रांजलता यामुळे गाठली जाणारी किमान उत्कटता भावगीतांत अपेक्षित आहे. कोणत्याहि कलेचें अंतिम आवाहनसामर्थ्य भावनेच्या नितळ प्रामाणिकपणावरच अवलंबून असतें. भावगीतांत त्याचें आविष्करण अगदीं सहजपणें आणि अधिक प्रभावीपणें व्हायला हवें.

भावगीतांचें बाह्यांग

प्रत्येक कलेचें स्वतःचें असें आविष्कार-तंत्र असतेंच आणि तें आपल्या परीनें स्वतंत्रहि असतें. या स्वातंत्र्याचा परमोच्च बिंदु भावगीतानें गांठलेला दिसतो. किंबहुना आविष्काराच्या उत्फुल्ल आणि स्वच्छंद प्रेरणेंतच भावगीताचा उगम आहे.

“अशी असावी कविता, फिरून
तशी नसावी कविता, म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
आहांत मोठे ? पुसतों तुम्हांला”

—ही केशवसुतांचो पृच्छा, आविष्कार-स्वातंत्र्याच्या तीव्र

चौदा :

जाणीवेंतूनच निर्माण झाली आहे.

भावगीतांतील आविष्करण अनेक प्रकारच्या बाह्य बंधनापासून मुक्त असते. भावना स्वप्रेरणेला सोयीचा वाटणारा घाट स्वतःच धारण करते. हा घाट तिला प्राप्त होतो तो मुख्यतः लयीच्या अंतर्गत स्पंदनांतून; भावगीतांतील 'गेयत्व' निश्चित होतें तें या लयीनेच. ही लय विलक्षण प्रवाहीपणें भावनेचे सारे अणुरेणु आंदोलित करते. अनुभूति अधिक गडद करते, सूक्ष्म, सूक्ष्म संवेदनांना स्पर्श करीत रसिकहृदयाशी संवाद साधते, आणि हें सारें करीत असूनहि आपली मूळ दिशा व पकड सोडीत नाही. भावगीताला आटोपणीर आकार व धारदारपणा प्राप्त होतो तो यामुळेच.

कवितेचा हा घाट व त्याची मूळ पकड बरीचशी कवीच्या व्यक्तित्वावरहि अवलंबून असते. सहस्रधारांनी ओसंडणाऱ्या कारंज्याचें स्वैर नर्तन जसें त्या कारंज्याच्या मूळ बैठकीवर व दाबावर अवलंबून असतें, तसें भावकवितेचें सौंदर्यहि कवीच्या मूळ व्यक्तित्वावर, त्याच्या ताणावाणावर अवलंबून असतें. व्यक्तित्व जेवढें संस्कारसंपन्न व तरल, तेवढें त्याचें स्पंदन वैचिह्यपूर्ण व वेगवान्.

कवीचें व्यक्तित्व, रचनेचें लावव, लयीचें स्पंदन, शब्दांचें सौष्ठव या साऱ्यांचेंच भावगीतांत एक मनोज्ञ मिश्रण होऊन त्याचें दिव्य रसायन बनतें. तें सकलेंद्रियांना मोहिनी घालतें, रसिकांना एकाच वेळीं क्षुब्ध व लुब्ध, तप्त व तृप्त, व्याकुळ आणि उदात्त बनवितें, नवीं नवीं स्फुरणें देतें. भावगीताला मिळालेलें हें नित्यनूतनत्वाचें वरदान शेवटीं परतत्वस्पर्शासारखें तर्कातीत, गूढच मानावयास हवें.

भावगीताचें वर्गीकरण

आकारानें लघु परंतु अनादि कालापासून चालत आलेल्या, अनंत शाखांनी पल्लवित झालेल्या, नाना रूपें, नाना वर्ण धारण

करणाच्या भावगीतांचे ठराविक कप्प्यांत वर्गीकरण करणे अतिशय कठीण आहे. नावीन्याची ओढ, अनुकरणाची प्रेरणा, प्रयोगांची हौस, अन्य भाषेचा वा संस्कृतीचा संपर्क, कलावंतांची आंतरिक गरज, इत्यादींसारख्या कारणांनी नवनवे काव्यप्रकार निर्माण होत राहतात. यांतील कांहीं उपरेहि असतात. म्हणून भावगीतप्रकारांचा विचार करतांना भावगीताच्या अंतर्गत घटकांशी (भाव, भावसंघर्ष, लयकारी, कल्पनाप्रवणता, स्वयंपूर्णत्व इत्यादि) जिव्हाळ्याने निगडित असलेल्या प्रकारांचाच विचार करणे इष्ट.

नाट्यगीत

अशा विचारांत नाट्यगीताला अग्रस्थान आहे. नाट्यगीत हे वस्तुतः भावगीताची सारी वैशिष्ट्ये घेऊनच जन्माला येते. त्याला भावगीताचा वेगळा प्रकार मानण्याचे कारण ह्यांतील भावनेची वस्तुनिष्ठता. भावगीतांतील भावना ही कवीची स्वतःची असते, तर नाट्यगीतांतील भावना ही कविकल्पित व्यक्तींची असते. यामुळेच यशवंतांची ' उपासक ' ही कविता भावगीत ठरते, तर कुसुमाग्रजांचे ' कोलंबसाचे गर्वगीत ' नाट्यगीतांत जमा होते. नाट्यगीताची यशस्विता परचित्त प्रवेशावर त्या चित्ताची गतिस्थिति, आविर्भाव, केवळ शब्दाधारे प्रकट करण्यावर अवलंबून असते. प्रदीर्घ नाट्यकृतींतल्या प्रमाणे विविध व्यक्ति, त्यांची मनोगते, वाद-संवाद नाट्यगीतांतून आविष्कृत होणे अशक्य; तथापि नाट्यगीतकाराला एका बाजूने भावनेशी तर दुसऱ्या बाजूने विविध नाट्यांगांशी (व्यक्ति, प्रसंग, संवाद, कृति इ.) जेवढे जिव्हाळ्याचे नाते जोडतां येईल तेवढे चांगलेच!

नाट्याचा आत्मा संघर्षांत असतो; असें असले तरी नाट्यगीतांत हा संघर्ष नेहमीच आढळेल असें नाही. केवळ परचित्त-प्रकटीकरणानेहि ' डोळे हे जुलूम गडे ' सारखे यशस्वी नाट्यगीत

सोळा :

लिहितां येईल, परंतु जर त्यांत प्रभावी भावसंघर्ष असेल तर तें अधिक आकर्षक होतें हे तांबे यांच्याच 'वाटेच्या वाटसरा'-सारख्या नाट्यगीतावरून स्पष्ट होतें. 'कोलंबसाच्या गर्व-गीतां' तींल संघर्षप्रमाणें हा भावसंघर्ष वादळीच असला पाहिजे असेंहि नाही. तो हळुवार, सूक्ष्म असूनहि वेधक होऊं शकतो. ('आईचें मन').

मात्र संघर्ष, अनपेक्षितता, गति, कृति, आविर्भाव इत्यादि अनेक घटक असलेल्या 'अहि-नकुल' किंवा 'सात' सारख्या नाट्यपूर्ण कवितांना नाट्यगीतें म्हणतां येणार नाहीं. कारण येथें कवीनें प्रत्यक्षपणें परकायाप्रवेश केलेला नाही. यासाठींच वस्तुनिष्ठ भूमिकेपेक्षा किंवा नाट्यपूर्ण मांडणीपेक्षा नाट्यगीतांत शेवटीं निर्णायक महत्त्वाचें ठरतें तें कवीचें इतरांच्या भूमिकेंतील आरोहण. त्यांचें त्या त्या भूमिकेनें नटणें !

भावगीतांतील उत्कटता, स्वयंपूर्णता, लयबद्धता यांसारखे सारे विशेष तर हवेतच; शिवाय यशस्वी परचित्तप्रवेश करण्याची किमया साधणें नाट्यगीतकाराला अवश्य असल्यामुळेहि भावगीतांच्या वैपुल्याच्या मानानें नाट्यगीतांचा संसार मर्यादितपणानें मानला जात असावा.

गज्जल

नाट्यगीत हें वस्तुनिष्ठ भावनेच्या एका टोंकाला उभें आहे तर गज्जल आत्मनिष्ठ भावनेच्या दुसऱ्या टोंकाला. गज्जलांत या आत्मनिष्ठ भावनेचें एकेरी स्वरूप आत्यंतिकरूपें प्रकट होतें. तींत निर्वाणोची, हौतात्म्याची, समर्पणाचो उत्कटता प्रतिबिंबित झालेली असते. तीवर व्याकुलतेचो दाट छाया असते. बहुधा या निराशेचा जन्म होतो तो प्रणयनिराशेच्या पोटी. ही निराशा मोठ्या लोचदारपणें प्रकट करण्याकडे गज्जलकाराचा कल असतो. कल्पनाचमत्कृति, यमक-अनुप्रास, ढंगदारपणा यांचा हव्यास यांतूनच निर्माण होतो. गेयतेला गज्जलांत इतर कोणत्याहि

भावगीतप्रकारापेक्षां अधिक महत्त्व येतें तें यामुळेंच. यासाठीच कांही टीकाकार गज्जल हा काव्यप्रकार न मानतां वृत्तप्रकार मानतात. * ठराविक वृत्तांतच गज्जलरचना करण्याची पद्धति आहे.

गज्जलप्रकारांत रचनेचे इतरहि कांहीं नियम पाळावे लागतात. पहिले दोन चरण सयमक पाहिजेत; नंतरच्या चरणांपैकी चौथा, सहावा, आठवा या क्रमानें चरणांचे यमक पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणांशी जुळले पाहिजे, एकूण ओळींची संख्या वीस-वावीसपेक्षां अधिक असूं नये, हे या नियमांपैकीं कांहीं महत्त्वाचे नियम. मराठीत ते तेवढे कांटेकोरपणें पाळले जात नाहींत. मराठीतील गज्जलांचें प्रारंभीचें स्वरूप फारच शिथिल होतें. त्याला वांधेसूद घाट दिला तो माधव जूलियन् यांनीं. त्यांनीं विषयदृष्ट्याहि गज्जलाची व्याप्ति वाढविली. गज्जलांत इतर भावना व विचार यांना मज्जाव नसला तरी तो सामान्यतः रुंजी घालतो ती प्रणयभावनेभोंवतीं. या दर्दभरी प्रणयभावनेला माधव जूलियन् यांनीं आपल्या गज्जलातून प्रौढता व वितग्धता आणली आहे.

सुनीत

गज्जलाइतकाच किंवाहना अधिक बंधनें असलेला आणखी एक महत्त्वाचा काव्यप्रकार म्हणजे सुनीत. स्वैरतेचें या प्रकाराला पूर्ण वावडें आहे. वृत्त, विषय, यमकरचना, ओळींची लांबीरुंदी या सान्याच वावटींत त्यानें स्वतःला बांधून घेतलें आहे. काव्यक्षेत्रांतील सर्व प्रकारच्या बंधनांचा विच्छेद करूं पाहणाऱ्या कवींनीच सर्व बाजूनी वद्ध असलेला हा काव्यप्रकार हौसेनें स्वीकारावा हा एक गमतीचा विरोधाभासच म्हणावयाचा ! किंवा विरोधाभास तरी कसला ? स्वातंत्र्यवादी कवीलाहि कोणतें तरी बंधन आपण पत्करावें, त्या बंधनाच्या

* ' उर्दू काव्याचा परिचय '—मेतुमाधवराव पगडी, पृष्ठ २७८.

अठरा :

कक्षेंत राहून आपल्या ठिकाणचें रचनानैपुण्य प्रकट करावें, कलेबरोबरच कारागिरीशींही कांहीं वेळां सलगी करावी, आपल्या ठिकाणच्या विदग्धतेला मृदाम वाट करून द्यावी, असें वाटतें. डांटे-मिल्टनसारख्या पंडित कवींना किंवा शेक्सपिअर-सारख्या सौंदर्यवाद्याला या रचनाप्रकाराची भुरळ पडली ती यामुळेंच. आपल्याकडील केशवसुतांसारख्या बंडखोर कवीनें हा रचनाबंध मराठींत आणण्याचा उपक्रम करावा व चंद्रशेखरां-सारख्या परंपराभिमानी कवीलाहि तो हाताळून पाहण्याचा मोह व्हावा यांतील इंगितहि हेंच आहे.

केशवसुतांनीं हा काव्यप्रकार मराठींत आणण्याचा प्रयत्न केला याचें आणखी एक महत्त्वाचें कारण म्हणजे चिंतनशील, अंतर्मुख वृत्तीला यांत मिळणारा विशेष अवसर; सुनीत हा भावगीताचाच प्रकार असला तरी त्यांत भावनेच्या आवेगापेक्षां त्या आवेगांतून निर्माण होणाऱ्या विचारांवर भर असतो भावनेच्या प्रवाहांत बुडून जाण्यापेक्षां त्या भावनेचे विविध पदर साक्षेपानें न्याहाळण्याकडे, त्यांचा तोल साधण्याकडे कल असतो. सुनीतांत एखाद्या भावनेचें, कल्पनेचें, विचाराचें वा घटनेचें दुहेरीपण, पूर्वोत्तर अंग, कलाटणी लक्षांत घ्यावी लागते. विचारशीलता, बौद्धिक कोटिक्रम, वैदग्ध्य, कल्पनाप्रवणता इत्यादि घटकांना सुनीतांत यामुळेंच महत्त्व प्राप्त होतें. प्रौढ, गंभीर, तोलदार, तंत्रपटु व्यक्तित्वच चांगलें सुनीत निर्माण करूं शकतें. असें व्यक्तित्व दुर्मिळ असल्यानें चांगलें सुनीतहि दुर्मिळच.

मराठींत रविकिरण मंडळाच्या काळांत विपुल सुनीतरचना झाली. पण सुनीताचें मर्म फारच थोड्यांना गवसलें. शार्दूल-विक्रीडितांत लिहिलेली, चौदा ओळींची, शेवटच्या दोन ओळींत समारोप असलेली एक कविता असा अनेकांनीं ढोबळपणें सुनीताचा अर्थ केला. इतर कोणत्याहि घटकापेक्षां सुनीतांत महत्त्व असतें तें भावनेच्या, विचाराच्या वा कल्पनेच्या कलाट-

णीला. मिल्टन पद्धतीच्या सुनीतरचनेंत ही कलाटणी आठव्या ओळीनंतर येते, तर शेक्सपिअरपद्धतीच्या रचनाबंधांत ती बाराव्या ओळीनंतर येते. मिल्टनपद्धति विचार, कल्पना, भावना इत्यादीचें दुसरें अंग दाखविण्यास सोयीची, तर चमत्कृतिपूर्ण शेवट करण्याच्या दृष्टीनें शेक्सपिअरपद्धति विशेष अनुकूल. यांपैकीं कोणत्याहि पद्धतीनें कलाटणी आली तरी ती मूळ भावनेच्या, कल्पनेच्या वा विचाराच्या पूर्वांगांतून स्वाभाविकपणें उत्क्रांत होणें आवश्यक असतें. दोन अंगांचे संबंध जिव्हाळ्याचे, परस्परसापेक्ष असे असावे लागतात. यमकरचना नेहमींच्या पद्धतींत केल्यास विचारविस्तरगाला अडसर निर्माण होतो, त्यांत एकसुरीपग जाणवण्याचा धोका निर्माण होतो, म्हणून सुनीतांत वेगळ्या पद्धतीची यमकरचना असते.

केशवसुतांनंतर माधव ज्युलियन् आणि यशवन्त या रविकिरण मंडळाच्या सदस्यांनी सुनीतरचना लोकप्रिय करण्याचा प्रयत्न केला. तिला मध्यंतरीच्या काळांत बराच बहरहि आला होता. अलीकडच्या काळात मात्र ही लाट ओसरल्यासारखीच झाली होती. अगदी अलीकडे बिन्दा करंदीकरांनी या रचनापद्धतींत काहीं वेगळेपणा आणण्याचा उपक्रम आरभिला आहे.

रुबाया - कणिका

सुनीताइतके व्यापक किंवा भव्य नव्हेत पण सुनीताप्रमाणेंच वृत्त, ओळींची संख्या, यमकांची मांडणी, कलाटणी इत्यादींनीं नियंत्रित झालेले हे आणखी दोन काव्यप्रकार. विचार, भावना वा कल्पना यांची एखादी ऊर्मि उत्कटपणे व आटोपशीरपणें व्यक्त करण्यास हे काव्यप्रकार अतिशय उपकारक आहेत. संस्कृतमधील एकश्लोकात्मक रवयंपूर्ण रचनापद्धतीशीं यांचें जवळचें नातें आहे.

जीवनांतील अनंत घडामोडींचें चिन्तन करणाऱ्या कवि-मनाला अचानकपणें एखादा अनोखा चमत्कृतिपूर्ण विचार

वीस :

चाटून जातो एखादी चमकदार भावच्छटा मारून जाते. हें सुटें स्फुरण विस्तारानें माडल्यास त्यांतील चैतन्य हरवण्याची भीति असते. हिरकणीप्रमाणें लखलखणारे हें स्फुरण वा संवेदन एखाद्या चिमुकल्या, नक्षीदार कोंदणांत वसविलें तरच वेधक ठरतें. रुवाया-कणिकांसारखे त्रुटित काव्यप्रकार अवतीर्ण झाले, ते या जाणीवेतून. आकारानें हे प्रकार चिमुकले असले तरी आशयदृष्ट्या त्यांचें क्षेत्र विस्तृत आहे. भावनेची सूक्ष्म लहर, बौद्धिक कोटिक्रम, चपल कल्पनातरंग, मर्मभेदी विचारांचा ओझरता स्पर्श; या सान्यांचा रुवाया-कणिकांत समावेश होऊं शकतो. जें जें रमणीय, चिंतनीय, संस्मरणीय पण अंशमात्रच आहे ते झारें रुवाया-कणिकांच्या संपुटांत सामावूं शकतें.

अंतरंगदृष्ट्या रुवाया-कणिकांत तसा फरक नाही. वेगळेंपण आहे तें फक्त यमकरचना आणि ओळींची संख्या यांच्या बाबतींत.

विनोद – विडंबन

काव्यात्मतेशीं तसे निगडित नसलेले हे वाङ्मयप्रकार. सुसंगतीपेक्षां विसंगतीवर भावनेपेक्षां बुद्धीवर, समृद्धतेपेक्षां न्यूनावर यांचा विशेष भर. काव्यापेक्षां गद्याशींच त्यांचा घरोबा अधिक. असें असूनहि प्राचीन काळापासून आजपर्यंत विनोदानें छंदाचा आश्रय केलेला आहे. या आश्रयामुळें विनोदाला बंदिस्त, पणा व नेमकेपणा येण्यास साह्य होतें. शिवाय अनपेक्षितता-चापल्य, कल्पनाप्रवणता, वैदग्ध्य इत्यादि गुणांची विनोद व काव्य या दोहोंतहि मातब्बरी असतेच. काव्याप्रमाणें उच्च विनोदप्रवृत्तीचें मूळ अधिष्ठानहि सहृदयता व सौंदर्यदृष्टि हेंच आहे. विनोदांत या दृष्टीचें आविष्करण होतें तें मात्र कांहींशा उलट्या पद्धतीनें. विनोदांत सौंदर्याभिरुचीच्या साक्षात् आविष्कारापेक्षां तिला सलणारीं कुसेच तीव्रतेनें, विकटतेनें प्रकट होतात. तीं अतिशयोक्तीचें, उपहास-उपरौधाचें, विडंबनाचें

रूप धारण करतात. एखाद्या व्यक्तींतील, वस्तूतील विसंगति, विकृति वा व्यंग हेरून त्यांवर खेळकरपणें वा खोडकरपणें अचूक बोट ठेवणें, हे विनोदाचें मुख्य प्रयोजन. या प्रयोजनाच्या सिद्धीसाठीं व्यक्तिनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ, शब्दनिष्ठ अशा विविध रूपांनीं तो प्रकट होत असतो.

‘ प्रेमाचें अद्वैत ’ या कवितेंतील विनोद व्यक्तिनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ अशा दोन्ही अंगांनीं पुष्ट झाला आहे, ‘ बेगमेच्या विरहगीतास शिवाजीचें उत्तर ’ या कवितेंत अनपेक्षित संदर्भांचा चेष्टेसाठीं उपयोग केलेला आहे. तर पंडित सप्रे यांच्या कवितांत विनोदाच्या उपरोध, उपहास, कोटिक्रम इ. विविध अंगांचें दर्शन होत आहे.

विनोदी काव्यांचें एक प्रमुख अंग म्हणजे विडंबन. पु. ल. देशपांडे यांच्यासारखे लेखक आज गद्यांतहि यशस्वी विडंबनें लिहूं शकतात; पण त्याचा खास प्रांत कविता हाच.

अनुकरण हा विडंबनाचा प्राण. विडंबन शब्दाचा धात्वर्थहि अनुकरण असाच आहे. हें अनुकरण परिचित वस्तूचें असेल तरच आस्वाद्य होणें शक्य. लोकप्रिय कविताच विडंबनविषय होते ती यामुळे. विडंबनांत मूळ कवितेंतील चाल, शब्दप्रयोग आणि इतर विशेष यांची नक्कल येते. विडंबन कवितेचा वाचक या-साठींच काव्यमर्मज्ञ असावा लागतो.

विडंबन कवितेचीं उद्दिष्टें सामान्यतः दोन प्रकारचीं; मूळ कविता ज्याची असेल त्याचे दोष दाखविणें हें त्यांतील एक. अत्रे यांची ‘ श्यामलेस ’ ही कविता या उद्दिष्टांतून निर्माण झालेली आहे. विडंबनाचें दुसरें उद्दिष्ट म्हणजे मूळ कवितेंतील चांगली सामग्री व्याजगांभीर्यानिं क्षुद्र वस्तूसाठीं वापरून या वस्तूची टर उडविणें. पहिल्याच्या मानानें हें दुसरें उद्दिष्ट अधिक व्यापक आहे. ‘ चालचलाऊ भगवद्गीता ’ या विडंबनकाव्याचें उद्दिष्ट त्या थोर ग्रंथाची चेष्टा करणें हें नसून येंथें शरसंधान आहे तें भेकड, रणछोड वृत्तीवर. गीता हें या हल्ल्याचें एक साधन.

बावीस :

एखाद्या कवितेचें विडंबन केलें जातें म्हणजे त्या कवितेबद्दल अनादरच व्यक्त केला जातो असें नाहीं. मूळ कवितेबद्दलच्या आदराला धक्का न लावतां त्या कवितेचीं केलेलीं विडंबनें अनेक आहेत. 'मनाचे श्लोक', 'पाहुणे', 'परिटा येशिल का परतून?' यांसारखीं केशवकुमारांचीं विडंबनगीनें याच जातीचीं. आधुनिक काळांत विडंबन काव्य लोकप्रिय करण्याचें श्रेय केशवकुमारांकडेच जातें.

काव्यप्रकारांच्या मर्यादा व सामर्थ्य

आधुनिक भावगीतांतील या किंवा अन्य कोणत्याहि काव्य-प्रकारांचा विचार करतांना या प्रकारांची प्रेरणा व अंतिम प्रयोजनहि लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. कोणताहि कलावंत कलानिर्मितीचा एक स्थूल आराखडा मनांत योजून कलानिर्मितीला प्रवृत्त होतो, असें गृहीत धरले तरी त्याचा घाट पूर्णपणें त्यानें आधीच योजिलेला असतो, असें नाहीं. भावगीतासारख्या स्वैर, उत्स्फूर्त लेखनप्रकारांत तर हें मुळींच शक्य नसतें. येथें अंतरीचें स्वभावेच बाहेर धांवत येतें. तुकारामाची कविता श्रेष्ठ ठरली ती यामुळेच.

तथापि आविष्कारस्वातंत्र्याच्या दुसऱ्या टोंकाला जाऊन केलेलीं सारींच बंधनें धुडकावून दिल्यास तें शेवटीं कलेलाच बाधक ठरण्याचा संभव आहे. बंधनाच्या सापेक्ष जाणीवेतच स्वातंत्र्याची महति असते. कलास्वातंत्र्याचा कितीहि पुकारा केला तरी कलेला स्वतःचीं अशीं आंतरिक बंधनें असतातच. कलेचें सौंदर्य या बंधनाच्या यथायोग्य पालनांतून उद्भूत होतें. श्रेष्ठ कलावंताला बंधनांचा बाऊ वाटत नाहीं. तो त्यांचें सहज पालन करतो, या बंधनांचा उचित वापर करूनच कलेचें मुक्त सौंदर्य निर्माण करतो, कलेला नवा बहर आणतो. आशयाचे घटक विशिष्ट तऱ्हेनें मांडल्यामुळे पुष्कळां नवीन सौंदर्यानिभूति येते. आशयाला वेगळी गति प्राप्त होते. एकच

आशय सुनीत आणि गजजल यांसाख्या भिन्न प्रकारांत मांडून पाहण्याचा प्रयत्न केल्यास आविष्कारपद्धतीचा आशयावर किती परिणाम घडतो याची कल्पना येईल. अर्धनारीनटेश्वराप्रमाणे आकृति आणि आशय परस्परांना पूरक आणि प्रेरक असतात. त्याचें सौंदर्य परस्परावलंबी असते.

कलाप्रकारांतील ही प्रेरकता ज्या क्षणाला नष्ट होते, त्या क्षणीं तो जड, मांकेतिक ठरतो कोणते कलाप्रकार कुठपर्यंत ताणावयाचे हें पुन्हा ज्या त्या कलावंताच्या तारतम्य बुद्धीवर, अंगभूत कलाविषयक जाणीवेवर, रचनाकौशल्यावर अवलंबून असते. चैतन्यपूर्ण रचनाकौशल्याचे निरनिराळे सुभग घाट म्हणजेच विविध कलाप्रकार. हे विविध घाट तपासून पाहतांना रसिकाच्याहि जिज्ञासेचें संतर्पण होते. त्याची कलात्मक जाणीव अधिक चोखंदळ होते. त्याला कविप्रतिभेचा साक्षात्कार घडतो.

मराठीतील भावगीत-विकास

तंत्रदृष्ट्या भावगीताचा मराठीपुरताच विचार करावयाचा झाल्यास त्याला अलीकडच्या काळांतच विशेष महत्त्व चढलेलें दिसेल. केशवसुत, गोविंदाग्रज, बालकवि वगैरेंनी विपुल प्रमाणांत आत्मलेखन केले असले तरी त्या सान्याला 'भावगीत' असें संबोधितां येणार नाहीं. या काळची बरीचशी निर्मितीहि सौंदर्याच्या लवथवत्या जाणीवेपेक्षां, उमाळ्यापेक्षां विषम सामाजिक राजकीय परिस्थितीच्या प्रतिक्रियेवर, उसाशांवरच बरीचशी आधारलेली आहेत. सौंदर्यदृष्ट्या भावगीताचा साक्षेपशील विचार होऊं लागला तो तांबे-रविकिरण मंडळाच्या काळांत. निरनिराळ्या काव्य-प्रकारांची नामकरणे झालीं तीं हि याच काळांत

या प्रयत्नांत स्वतःचे अमे नवे कलाप्रकार निर्माण करण्यापेक्षां परकीय प्रकारांच्या अनुकरणांवरच एकूण भर दिसतो. गजजल-रुबाया पर्शियन्वरून घेतल्या; सुनीताची आयात

चोवीस :

इंग्रजीद्वारा झाली; तर ' कणिका ' मूळच्या जपानी वनावटीच्या. मात्र हे अनुकरण अंध नव्हते. या प्रकारांना देशीकार रूप देतांना त्यांत योग्य ते बदल केले गेले. हे बदल घडवून आणण्यांत व निरनिराळे काव्यप्रकार समृद्ध करण्यांत अनेक कवींचा हातभार लागला आहे. केशवसुत, बालकवि, तांबे, माधव जूलियन्, यशवंत, अनिल, रेगे, वा. ना. देशपांडे, केशवकुमार, कुसुमाग्रज, बोरकर, मर्ढेकर हे यांतील कांहीं प्रमुख कवि.

कालदृष्ट्या, या भावगीतप्रकारांचा विचार करता ' सुनीत ' हा केशवसुतांपासून, ' रुवाया ' रविकिरण मंडळापासून, तर ' गज्जल ' हा मोरोपंतांपासूनच परिचित झालेला आहे. भावगीताचे सारे प्रकार सर्वकाळ सारखेच लोकप्रिय राहणें शक्य नसतें. निरनिराळ्या कारणांनीं निरनिराळ्या प्रकारांना भरती-ओहोटी येत असते. शिवाय एखादा काव्यप्रकार आज मार्गें पडला म्हणजे तो कायमचा मार्गें पडेलच असें नाहीं. कविप्रतिभेमुळे वा रसिकांभिरुचीमुळे कोणत्या काव्यप्रकाराचें केव्हां कसें पुनरुज्जीवन होईल याचें भविष्य थोडेंच वर्तवितां येतें ?

महाराष्ट्र कवि-परंपरेच्या अखंड प्रवाहांत जुन्या-नव्या काव्यप्रकारांच्या लाटाहि अखंडपणे जात येत राहणारच. किंबहुना तीहि या प्रवाहाच्या जिवंतपणाची साक्षच होय !

भावगीत

स्फूर्ति

कांठोकांठ भरुं द्या पेला फेंस भराभर उसळूं द्या !
प्राशन करतां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ते बदलूं द्या !
अमुच्या भालीं कटकट लिहिली सदैव वटवट करण्याची,
म्हणेल जग आम्हांस मद्यपी, पर्वा कसली मग याची !
जिव्हेचीं बंधनें तर ढिलीं करा तीव्र या पेयानें,
यदुष्णतेनें द्यावापृथ्वी द्रवुनि मिसळती वेगानें !

होउनिया मग दंग मनीं,

व्हावें तें आणा घ्यानीं,

गा मग सुचतिल तीं गाणीं ;

परिसुनि त्यांचे शब्द, रुढिचे दास झणीं ते खवळूं द्या !
कांठोकांठ भरुं द्या पेला फेंस भराभर उसळूं द्या !

सोमाचा रस वेदकाळच्या ऋषिवर्यानीं उकळीला,
शेष त्याचा द्या तर लौकर पिपासु जे त्या आम्हांला !
औचित्याच्या फोल विवेका ! जा, निघ या दुरवस्थेनें
अम्हां घेरिलें म्हणून घेतों झिगुनिया या पानानें
क्लृप्तीची मग करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं,

उडुरत्नें या गरिब धरेला तेथुनि फेकुनिया देऊं !

अडवतील जर देव तरी

झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,

हार न खाऊं रतीभरी !

देवदानवां नरें निर्मिलें, हें मत लोकां कवळूं द्या !

कांठोकांठ भरूं द्या पेला फेंस भराभर उसळूं द्या !

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे,

टेंकुनि ती जनताशीर्षाविर जग उलयुनिया देऊं कसे !

बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे—

उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे !

‘ महादेव ! हर हर ! ’ समराचा गर्जत तो वाऱ्यावरती

येउनि घुमतो अमुच्या कर्णीं, ‘ निजती ते ठारचि मरती ! ’

उठा ! उठा ! बांधा कमरा !

मारा किंवा लढत मरा

सत्त्वाचा ‘ उदयोऽस्तु ’ करा !

छंद फंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या !

कांठोकांठ भरूं द्या पेला फेंस भराभर उसळूं द्या !

थकलेल्या भटकणाराचें गाणें

किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !
गेलें गेलें वय हें वाया ! — मरणहि तें वाटे बरवें !

काय करावें मज न सुचे,
मुळीं न मजला किमपि रुचे,
हृदयीं सगळें धैर्य खचे;

भणभण वणवण करित अधिक मज आढर्चीहि जगिं नच फिरवे !
किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !

कितिक योजिले यत्न यावया तुजशीं मीं उत्सुकतेनें !
व्यर्थ जाहले अवघे ! दुर्घर कसें न व्हावें मग जगणें ?

पुष्पांनो ! तर दूर सरा !
कंटक हो ! मार्गो पसरा !
प्रकाश नलगे — तिमिर बरा !

सर्व चांगलें व्हावें होतें तुजसाठीं — पण लभ्य नव्हे !
किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !

शूळ कपाळीं, कंडन हृदयीं, कंप शरीरीं भरलासे,
सलिल लोचनीं, शीण अवयवीं, हाय ! निराशा मनीं वसे :

तरि माझी ती भेटेल का ?
पांग मनींचा फिटेल का ?
आलिंगूं ती झटेल का ?

क्षमा करिल का मला चुक्यांची ? पुसतो मी माझें बरवें !
किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !

पांखरा ! येशिल का परतून ?

पांखरा ! येशिल का परतून ?
 मत्प्रेमानें दिल्या खुणांतुन
 एकतरी अठवून ?
 हवेसवें मिसळल्या माझिया
 निःश्वासा वळखून ?
 वान्वावरचा तरंग चंचल
 जाशिल तूं भडकून !
 थांब, घेउं दे रूप तुझें हें
 हृदयीं पूर्ण भरून !
 जन्मवरी मजसवें पहा ही
 तव चंचूची खूण !
 विसर मला, परि अमर्यादि जग
 राहीं नित्य जपून !
 ये आतां ! घे शेवटचे हे
 अश्रू दोन पिऊन !

— ना. वा. टिळक

अभंगांजलि

१

तुझ्या तोंडावर थुंकले दुर्जन । मग सीच कोण मोठा आलों ॥
 तुझ्या पाठीवर ओढीपले वेत । मग ते नकोत मलाच कां ॥
 लागे उचलावा तुझा तुला खांब । मग मला थांब कोण म्हणे ॥
 तुझिया मस्तकीं कंटककिरीट । माझा थाटमाट हाच अंतो ॥
 तुजला खांबाला खिळून मारिलें । मरण निराळें मला कैवें ॥
 दास म्हणे सारा सुखाचा सोहळा । तुझिया निराळा होऊं न दे ॥

२

तुझ्या नांवाचा विकरा । नको नको परात्परा ॥
 तुझ्या नांवाची आरोळी । करी काखेंतून झोळी
 अशा नीच वृत्तीहून । जावें उपाशी मरून ॥
 मागें पोट पुढें नांव । पायाखालीं सारा गांव ॥
 ऐशी विटंबना तुझी । नको पाहणें देवाजी ॥
 नांव घेवोनी नाचावें । स्वयें पूजन वंदन घ्यावें ॥
 देवा ऐसे पाहून चाळे । येती दुःखाचे उम्हाळे ॥
 दास म्हणे ऐशी कुधी । बापा नुपजो कुणा कधीं ॥

३

तुला आळवीतां उम्हाळे येतील । भक्तीचे होतील अभंग ते ॥
 जगाला देशील संदेश जे नव्य । तयांचेंच काव्य होईल कीं ॥
 ऐसें आतां व्हावें हाच वर द्यावा । लाड पुरवावा लेकराचा ॥
 अभंगाची तुज ओंजळ व्हावी । सेवा ही घडावी बापा मज ॥
 दास म्हणे दास्य आतां पुरें झालें । लेकरुं लागलें सेवेला हें ॥

गोफ

पदर आणिले तुझे कांहीं तूं, माझे आणों मीहि तसा
 हांसत खेळत गोफ गुंफिला, कळलें नाहीं कधीं कसा
 एकामेकांभंवती फिरतां, गिरकी जीवांना आली
 चढत चालला खेळ जसा तो, नजरहि धुंद तशी झाली
 कुणीं निंदिलें कुणीं वंदिलें, कुणि हंसलें रडलेहि कुणी
 नाहि पाहिलें आम्हीं तिकडे, विश्व बुडालें प्रेमगुणीं
 परि दैवाचा खेळ निराळा - खेळ नकोसा तुज झाला
 ज्या खेळानें जीव रंगला, त्याचा कंटाळा आला
 गोफ गुंफिला उलगडण्याचा, कठिण काळ घेउनि थडके
 हाय, वदावें काय, जिवलगे, ऊर तेवढा हा धडके
 हळूहळू ओढणें हळु जरा, ओढायाची कां घाई
 भलता धागा ओढितांच तूं, जीव, जिवलगे, हा जाई
 थांब, उलगडूं गोफ कठिण हा शांत बुद्धिनें सखे असा-
 कीं न तुटावा पदर एकही, धागा धागा नीट तसा
 ना तरि होइल हानि आपुली आणि जगाचें हंसे तसे
 एक्या ठायीं आलों कां वद दूर व्हावया सखे असे
 कठिण असे, तरि उलगडणे हा गोफ असे आतां भाग
 ना तरि त्याचा पीळ राहुनी छळील तो जागोजाग
 मनापासुनी जें केलें, जें मान्य जिवांनाही झालें
 विमनस्कपणें परी आज तें निस्तरणें नशिबीं आलें
 कठिण जोडणें, परी तोडणें सुकर वाटतें जनांप्रती
 उलटा अनुभव आला आम्हां, गुंग जाहली इथें मती
 खेळतां गुंफिला गोफ, जीव त्यालागि वाहिला
 ' गोविंदाग्रज ' सांगेना - कीं त्याचा पीळ राहिला

अप्सरांचें गाणें

सुमनांच्या गर्भामाजीं । रसगंगा भरली ताजी
आलिंगुनि तिजला बसलीं । शुभ्र अद्रिशिखरें सगळीं
सांभाळुनि उतरा बाई । वेळ गडे स्नानाची ही

गर्द दाट मधली झाडी । मंदमंद हलवा थोडी
पराग-सुमनें हंसलेलीं । नीट बघा पायाखालीं
पुष्पांचा बसला थाट । हळूहळू काढा वाट

गोड सुवासाचे मेघ । आळसले जागोजाग
हिमकणिका त्यांच्या पडती । गोड गोड अंगावरती
पुनीत ही गंगामाई । स्नान करा झटपट बाई

संध्येच्या कोमल किरणीं । नटुनि थटुनि वस्त्राभरणीं
गुंजतसे अक्षयगीतें । बैसुनि त्या भृंगावरते
मग अपुल्या भरभर जाऊं । देवाचें दर्शन घेऊं

-- बालकवि

बाराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वयंभू

पुस्तक... ७९५३१... वि: ... ३/५

आंक ... ७६७... दो: वि: ३६/३/५

उदासीनता

कोठुनि येते मला कळेना
 उदासीनता ही हृदयाला ?
 काय बोंचते तें समजेना
 हृदयाच्या अंतर्हृदयाला ?
 येथें नाही तेथें नाही,
 काय पाहिजे मिळवायाला ?
 कुणीकडे हा झुकतो वारा !
 हांका मारी जीव कुणाला ?
 मुक्या मनाचे मुके बोल हे
 घरे पाडिती पण हृदयाला !
 तीव्र वेदना करिती, परि ती
 दिव्य औषधी कसली त्याला ?

— बालकवि

मग विसर हवा तर हा क्षण गे !

मग विसर हवा तर हा क्षण गे !
क्षण हाच जवळ ये तूं पण गे !

अनन्त जन्मांचें शुभ सञ्चित
क्षणीं याच गे होवो कुसुमित,
स्वर्गपणा या क्षणास आणुत,
ये परिस मूक मम भाषण गे.

सूर्य, चंद्र सारे तारकगण,
यक्ष, देव, दानव, सारेजण,
क्षणा याच देवोत सैरपण,
थाम्बवोनि वळवळ वणवण गे.

पूर्ण विश्वलयि अति एकान्तीं
तुझी ज्योति पसरु स्थिर, कान्तीं
मिळो त्यांत मम, फिटुनी भ्रान्ती
ये करुं दे आत्मसमर्पण गे !

हो ध्रुव धरणी चरणाखालीं
वितळुनि जावो नच पाताळीं
तुझि माझी जों ग्रंथि न झाली;
मग उधळो तीचा कण कण गे !

— भा. रा. ताम्बे

समर्पण

पुन्हां हीं आणिलीं तुला वाहाया
 अर्धीं फुललीं, अर्धीं मिटलीं
 कांहीं वाळलीं, गवती फुलें
 --ओसाड भूमीचीं उघडीं बाळें
 भग्नमंदिराच्या भेगांमधुनी
 खचल्या जोत्याच्या निखळलेल्या दगडांकांठीं
 कोठें कशींतरी विकसलेलीं --
 असूं वे अशींच जशीं मीं दिलीं !
 झालें पाहा आतां विणून पुरें
 शब्दजाल हें
 संपला तंतु, आटले शब्द
 ओसरला आतां भावनापूर
 पुन्हां आली मना जडस्थिरता
 उदासीनता कार्यपूर्तीची
 जशी गानान्ती गायकाला ये,
 चित्रकारा ये चित्र संपवितां
 -- कांहीं तरी स्वर हृदयामधें
 राहिले वाटून अपरिस्फुट --
 -- नाहीं प्रकटल्या नाजूक चित्रणीं
 कांहीं रंगछटा, सूक्ष्म भावना --
 जाणीव त्याची मना होऊन.
 उदासीनता ती हृदयाशय
 पुरता रिता न झाल्यानें ये का ?
 जसा चित्रकार पाहतो कोऱ्या कागदावरी
 कल्पिलें चित्र,
 गायक सूक्ष्मश्रुतींत ऐकितो,
 गीतविस्तार,

मूर्तिकार देखे केवळ पाषाणीं मूर्ति कोंडलेली,
 -- उद्युक्त होई --
 -- रंग-रेखेंत बांधण्या त्या चित्रा
 -- करण्यास श्रुति कंठगत त्या --
 -- पाषाणीं कोंडली मूर्ति सोडविण्या --
 आणि संपतां त्याचें तें कार्य
 जाणीव होउनी आपल्या अपुऱ्या कुशलतेची,
 उपकरणांच्या स्थूलपणाची,
 उद्विग्न होई आठवून ती मूळ प्रचीती,
 -- येथें कुंचलीचा भार वाढला
 तेथें न साधलें रंगमिश्रण --
 -- तेव्हां न काढतां आले ते सुर --
 -- आणि चिपोरा किंचित् जास्तच येथें निघाला
 -- अशा विचारें,
 उदासीन मीहि तसाच आतां !
 मनांत जो काव्याशय भावित
 तितुका न खास उतरला ह्या
 शब्दचित्रणीं,
 राहिलें खचित कांहीं मनांत
 मनासहि जें नाहीं कळलें
 साठवितां नाहीं आलें शब्दांत !
 असो, परि ज्या पुढती माझें
 कौशल्य येथें जाऊं न शके
 तीच माझी सीमा जाणून मीहि
 अशीच ही कृति सोडून देतो
 पूर्ण म्हणून,
 -- अतृप्तपणें अपूर्णच पण तुज अपितों !

आणीबाणी

अशा कांहीं रात्री गेल्या ज्यांत काळवंडलों असतों
 अशा कांहीं वेळा आल्या होतों तसे उरलों नसतों
 वादळ असें भरून आलें तारुं भडकणार होतें
 लाटा अशा घेरत होत्या कांहीं सावरणार नव्हतें
 हरपून जावें भलतीकडेच इतकें उरलें नव्हतें भान
 करपून गेलों असतों इतकें पेटून आलें होतें रान
 असे पडत होते डाव सारा खेळ उघळून द्यावा
 विरस असे झाले होतें जीव पुरा विटून जावा
 कसे निभावून गेलों कळत नाहीं, कळलें नव्हतें
 तसें कांहीं जवळ नव्हतें - नुसते हातीं हात होते !

उपासक

धिंड तुझी काढतों, फिरवितों तुज दारोदार
 प्रतिष्ठा मिळवाया लोकीं
 त्वत्प्रतिमेच्या भाण्डवलावर माझा व्यापार
 शब्दशर असे कुणी रोखी.

परंतु माझ्या भाव मनींचा आकळतो तुजला
 सत्य ना लपे त्वदालोकीं
 अंगारे लावून पाहणें दाह जनीं शमला
 हेतु ना दुजा ध्येयफलकीं !

चालवितों व्रत त्वद्भक्तीचें, सुलभ जना गमतें--
 जनांची वरवरची दृष्टि
 तयार व्हाया परि अंगारे अंतरंग जळतें
 आंतली ज्ञात कुणा सृष्टि !

तव मूर्तीचे वागवितों मी माथां पेटारे
 रिती परि झोळी काखेला
 दंडावरचे आसूडाचे तसेच फटकारे
 तयाचा तर्क कुणीं केला !

म्हणोत कोणी कांहींही परि लागुन फुंकर तो
 विशो हा नच नंदादीप !
 पदर आड धरि तुझ्या कृपेचा विनंति ही करितों
 तूंच कीं मज सकलाधीप.

सजवूं कार्तिक मास

सखे ! चल सजवूं कार्तिक मास
चांदणें भुललें आज उन्हास

पाजळती दिवजांसम झाडें
खुलीं नभाचीं रत्नकवाडें
दिशा त्यांतुनी ओलेत्यानें बघती सांग कुणास ?
झळझळती गवताच्या गंजी
हवेंत भ्रमती चतुर किरमिजी
अहा पिसोळीं पुष्पदळांसम वहात भिडति तृणास !

गुरांवरी मोहरली मखमल
पालवीत जरतारी किलबिल
झुळुक नदीवरली ये शीतल लालुचवीत मनास.

निवळ कोवळें तेथिल पाणी
शिळा गळे भरिती मोत्यांनीं
पोहत आंतुनि लता पोपटी कवटाळिति चरणांस.

तिथें कुठें तरि दडुनि केवडा
पातींतुन वाजवी चौघडा
करूं तिथें चल खजिना उघडा, रिझवूं मना नयनांस.

नवरात्रांतिल मादक जाग्रण
अन् नंतरचें सीमोल्लंघन
त्यांतुनि सखि ! जें मेळविलें धन दावूं सुरललनांस.

अंगि थंडिचा फुलतां मोहर
आणिक झुलतां दिवे घरांवर
स्वप्नें रेखित अंधारावर जाउं सवें सदनास.

वाढत्या सांजवेळे

वाढत्या सांजवेळे नये ग पाण्या जाऊं
 भरल्या कळशीला वेढिती शनि-राहू.
 ढळते कांसवशी पायींची जड शिळा
 बुजून पंचप्राण कंठांत होती गोळा.
 पाण्यानें भिजे कटी घामानें भिजे चोळी
 भाळीचें भोळें कुंकू भिऊन आसूं गाळी.
 पेरीत गंध वेडे चेटूक करी वारा
 अंगांत यक्ष कीणी छेडितो लक्ष तारा.
 पुरिलें तुळशींत होतें ग स्वप्न जागें
 वैरीण पायवाट ओढिते पाय मार्गें.
 काळोखीं चपापून काढिते फणा शंका
 स्वप्नींचा राजपुत्र वारीत येतो पंखा.
 पाण्यानें होते आग पंख्यानें होते लाही
 नाहीं ग कधीं होत जीव हा उतराई.
 फुटतो बाई घडा संसारा जातो तडा
 ओखटी वेळ मोठी छंद हा सोड वेडा.

-- बा. भ. बोरकर

शरणी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्यलम
 अनुक्रम... ७७३... वि:
 ... १६५... नों: वि: २६/३/७०

स्मृति

नवलाख तळपती दीप विजेचे येथ
उतरलीं तारकादळें जणूं नगरांत

परि स्मरते आणिक करते व्याकुल केव्हां
त्या माजघरांतिल मन्द दिव्याची वात !

वाच्यावर येथिल रातराणि ही धुंद
टाकतां उसासे, चरणचाल हो मन्द

परि स्मरतो आणिक करतो व्याकुल केव्हां
त्या परसामधला एकच तो निशिंगन्ध !

हेलावे भंवतीं सागर येथ अफाट
तीरावर श्रीमान् इमारतींचा थाट

परि स्मरतो आणिक करतो व्याकुल केव्हां
तो नदीकिनारा आणि भंगला घाट !

बेहोष चढे जलशांना येथिल रंग
रुणझुणतां नूपुर जीव बने निःसंग

परि स्मरतो आणिक करतो व्याकुल केव्हां
तूं आर्त मला जो ऐकविलास अभंग !

लावण्यवतींचा लालस येथ निवास
मदिरेंत माणकापरी तरारे फेंस

परि स्मरती आणिक करती व्याकुल केव्हां
ते उदास डोळे, त्यांतिल करुण-विलास !

त्या तरुतळीं विसरलें गीत

त्या तरुतळीं विसरलें गीत
हृदय रिकामें घेउनि फिरतों इथें तिथें टेकीत

मुक्या मना मग भार भावना
स्वरांतुनी चमकते वेदना
तप्त रणें तुडवीत हिंडतों ती छाया अठवीत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

विशाल तरु तरि फांदी लवली
थंडगार घनगर्द साउली
मनिचीं अस्फुट स्मितें झळकती तसे कवडसे तींत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

हिरवळ - तृप्तिच जशी पसरली
फुलें अनामिक त्यांत विकसलीं
निळेंभोर अव्याज गगन वर हंसतें ढग पिंजीत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

जवळ टेकडित झरा झांकला
कसातरी वाहतो खळखळा
निकट जिवाची पुरति न कळली जशी संभ्रमित प्रीत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

मदालसा तरुवरी रेलुनी
वाट बघे सखि अधिर लोचनीं
पानजाळि सळसळे, वळे ती मथित हृदय कवळीत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

पदर ढळे कचपाश भुरभुरे
नव्या उभारित ऊर थरथरे
अधरीं अमृत उतूं जाय परि पदरीं हृदय व्यथीत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

उभी उभी ती तरुतळि शिणली
भ्रमणीं मम तनु थकली गळली
एक गीत - परि चरण विखुरले द्विधा हृदय-संगीत
त्या तरुतळीं विसरलें गीत.

-- वा. रा. कान्त

काळ्या गढीच्या जुन्या ओसाड भिंतीकडे—

काळ्या गढीच्या जुन्या ओसाड भिंतीकडे
आलीस तूं एकटी बांधून सारे चुडे.

वारा किती मंद, गऽ !
होतें किती कुंद गऽ !
होता किती धुंद, गऽ, अंधार मागेपुढे !

काळी निनांवी भिती
होती उभी भोंवतीं;
वाटेंत होते किती काटेकुटे अन खडे !

होऊन वेडीपिशी
आली अवेळीं अशी :
नाजूक प्रीती तुझी : धारिष्ट्य हें केवढें !

माझी तुझी चोरटी
जेव्हां मिळाली मिठी
झाले जगाचें कडे माझ्यातुझ्याएवढें.

हुंकारला पारवा
तेजाळला काजवा
हालून गेला जरा काळोख चोहूंकड !

चतुर कुशल तूं

चतुर कुशल तूं रसिक सहेली
गोड जिव्हाळा तुझ्या भाषणी
भुलून जाता बोलून कांहीं
डावलसी ते सहज हांसुनी !

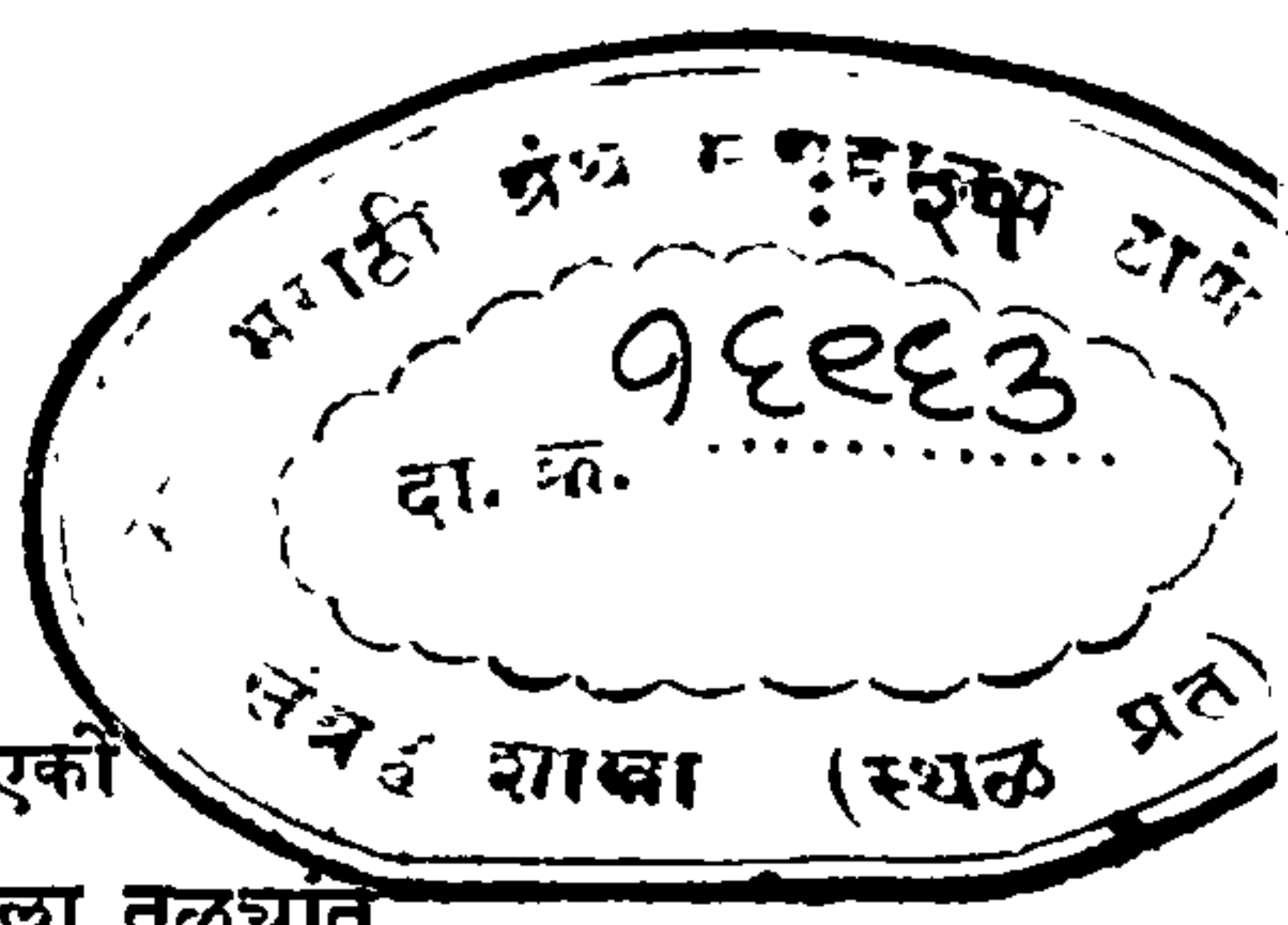
कधीं सहलतां वनश्रींतुनी
रसिकताच तूं संगे सुंदर
शोभा दाविसि, रंगसि, रमसी
चालसि, बोलसि राखुन अंतर !

तळव्यावरची कधीं सुपारी
हळुच उचलसी दो बोटांनीं
शुभ्र पांखरूं गोजिरवाणें
दाणा अल्लद घेते टिपुनी !

हस्तांदोलनिं पुढे करावा
हात अधीरा समजावणिचा
स्पर्श तुझा परि अबोल सावध
पुरता कळतो अर्थ त्याचा !

विरवितची अन् आसक्तीची
अशी कशी ही तुझी भुलावण—
चिडतो, चिडतो परंतु भुलतो
अशी कशी ही तुझी भुलावण !

तळ्यांत

कसा कुणी एकाएकी

खडा फेकला तळ्यांत

उमटल्या वलयांनीं

वेडा केला उभा कांठ.

झाली उलटीसुलटी

तळ-पातळी क्षणांत

चुरा कोरीव लेण्याचा

विरे कांठाच्या मार्तींत,

ओसरतां क्षण एक

पुन्हां सारें स्थिरावेल

आणि सावध कांठाशीं

लाट उगा उमळेल.

— इंदिरा

रैषा

अगदीं निश्चल संथ असावें पाणी
अन् तरिहि असावी त्यावर पुन्हां
अगदीं एकच लहरी रुमझुम रेषा.

अगदीं असावें निरभ्र नितळ निळें आकाश
अन् तरिहि असावी दूर त्या तिथें जिथें संपनें कातळ
अगदीं एकच लालस काजळ-रेषा.

अगदीं काय असावें
अन् काय असावें अगदीं अधिक पुन्हां
हें ठाउक सगळें मला मनोमन.

अगदीं शांत प्रसन्न मखरामधलें सोज्वळ वदन तुझें
अन् तरिहि असावी ओठांवर तव
अगदीं एकच मिस्किल किलविल रेषा.

-- पु. शि. रेगे

फुटेल (होती वेडी आशा)

“ फुटेल (होती वेडी आशा)
 आभाळाचा कर्मठ सांधा;
 पडेल किंवा तडा भयंकर
 वसुंधरेच्या अर्ध्या अंगा.

असें न कांहीं घडलें : फक्त
 अनंत उठले सुतकी शब्द;
 दो मिनिटांची सडी शांतता
 शहारली अन् मिटली लब्ध—
 प्रतिष्ठितांवर : ”

— वदला पौष

जातां जातां या माघाला;
 अन इसवी सन कवायतीचा
 कदम उचलुनी पुढें सरकला.

—अशींच जावीं कांहीं वर्षे,
 आणि महात्मा यावा पुढचा;
 अम्हांस आम्ही पुन्हां पहावें
 काढुनि चष्मा डोळ्यांवरचा !

— बा. सी. मर्डेकर

आला आषाढ-श्रावण

आला आषाढ-श्रावण
 आल्या पावसाच्या सरी;
 किती चातक-चोचीनें
 प्यावा वर्षा ऋतु तरी !

काळ्या ढेकळांच्या गेला
 गंध भरून कळ्यांत;
 काळ्या डांबरी रस्त्याचा
 झाला निर्मळ निवांत.

चाळीचाळींतून चिब
 ओलीं चिरगुटे झालीं;
 ओल्या कौलारकौलारीं
 मेघ हुंगतात लाली.

ओल्या पानांतल्या रेषा
 वाचतात ओले पक्षी;
 आणि पोपटी रंगाची
 रान दाखविते नक्षी.

ओशाळला येथें यम,
 बीज ओशाळली थोडी;
 धावणाऱ्या क्षणालाही
 आली ओलसर गोडी.

मनीं तापलेल्या तारा
 जरा निवतात संथ;
 येतां आषाढ-श्रावण
 निवतात दिशा-पंथ.

आला आषाढ-श्रावण
आल्या पावसाच्या सरी;
किति चातक-चोचीनें
प्यावा वर्षा ऋतु तरी !

-- वा. सी. मडेंकर

चोखामेळ्याची समाधि

भर बाजार पेठेंत—

उभं एक वृंदावन
कालगंगेंत वाहत्या
येथें तरले पाषाण !

देवनामीं रंगलेली
कुडी येथें हरपली
ओल्या मातीची पायरी
देवासाठीं मांडियेली !

कुसूं मंगळवेढ्याचें
गेलें ज्जिजून झरून,
एक भगवी पताका
उभी नांदते अजून.

माती मिळाली मातीला,
स्वर माघारीं राहिला
विटेवरच्या देवाचा
हार थोडा थरारला !

ऊस डोंगा, डोंगा परी
रस नोहे, नोहे डोंगा.
दौडी पिटी चोखामेळा...
साक्ष आहे जनगंगा !

माझे संसारकरुचे
येथें जुळतात कर
धूळ लावितां कपाळीं
दाटे मनांत लहर !

गेला चोखामेळा संत
आम्ही काय गावीं गाणीं
माती मिळतां मातींत
अश्रू फुटले पाषाणीं.

-- वि. म. कुलकर्णी

७९५३९
१६६
२६/३/५०

हळू हळू येई रात

हळू हळू येई रात दुनियेच्या महालांत
काजळाया लागले नी नभ, गिरि, भात-शेत-
छाया, भड्.गल्या घाटाची - नदींतल्या जळांतली-
गेली पुसून, पडतां काळ्या रात्रीची साऊली !

रान-गवताचा वास उग्र हवेंत पांगला
सारें निश्चळ जाहलें मन्द वाराही थाम्बला
एखादाच रातकिडा हळू किरकिरुं लागे
काजव्याची चमचम पलीकडे जाळीमार्गे-!

गहींवरून आंतून आले भावनांचे कढ
लोचनांची आपोआप आणि ओलावली कड ! ...

— कृ. ब. निकुम्ब

लेणें

उगारतां तुझ्यावर
 झाला पाषाणाचा हात
 तुज विधिले शब्दांनीं—
 मींच माझा केला घात !

आतां डोळे, कान, जिव्हा—
 गात्र—गात्र शिलामय
 संवेदन राहिलेलें
 एक उरलें हृदय.

पाषाणाचा देह सारा
 आंत वेदना जिवन्त—
 जगावेगळें हें लेणें
 होईल कां शापमुक्त ?

— कृ. ब. निकुम्ब

दुःख

या माझ्या पंखांनी
उडण्याचें वेड दिलें
पण माझ्या हातांनी
घरटें हें निर्मियलें

जगण्याची ओढ अशी
उडण्याचें वेड असे
घरट्याच्या लोभांतहि
गगनाचें भव्य पिसें

व्योमांतुन उडतांना
ओढितसे मज घरटें
अन् उबेंत घरट्याच्या
क्षुद्र तेंच मज गमतें

हें विचित्र दुःख असे
घेऊनि उरिं मी जगतों
घरट्यांतुन, गगनांतुन
शापित मी तगमगतों

— मंगेश पाडगांवकर

निवान्त

कोंवळ्या पाण्याचा लख आरसा
त्यांत डोकावे शुभ्र ढगाचा गुल्जार ससा !

सळसळत हा पळस उभा
दूर न्याहळी देवाल्याचा कळस नभा !

लवचिक सर झडून गेली
भिजल्या पानीं शीळ वान्याची जाहली ओली !

पाउलवाटेला लाडिक घाई
लाल वळसा घेऊन असा पुढेंच जाई !

शालीन कौलांचीं कुलीन घरें
आतिथ्यशील कुणाची वाट पाहती बरें !

आकाश हंसरें फेनिलकान्त
पाहत जळीं एकला बसे स्निग्ध निवान्त !

— मंगेश पाडगांवकर

हृदय

स्वर्गसुखाला तूं नच भुललिस;
 तूं नच नमिलें सुल्तानी बळ;
 अनंत मरणें घेउन मारथीं
 ज्ञानतरुचें चाखियलें फळ.

आणिक जेव्हां कमलकळीसम
 हात फळास्तव केला त्वां वर
 ज्ञानतरुही लवला खालीं
 नमन तुला करण्याला सादर.

या तुझिया एका पापानें
 मानवता झाली तेजोमय.
 काय तमा तिजला स्वर्गाची ?
 त्या नरकाचें काय तिला भय ?

अनंत पापें अशीं करावीं;
 अनंत मरणें घेउन मारथीं.
 ज्ञानतरुच्या त्याच फळास्तव
 आज जाहलों मी तव साथी !

— विन्दा करंदीकर

निचिन्त

किती दिसांनी जमून आला आहे घाट
 किती दिसांनीं अशी मिळाली पाउलवाट
 स्पर्श वाळल्या गवताचाही मादक आज
 टिचभर सुकल्या काशफुलांत हंसे ऋतुराज
 भर बाराच्या उन्हांत उसळे आश्विनरात
 भान विसरले, उन्मन झाले अपुले हात
 क्षितिजावरती तडकुन फुटली मृगजळलाट
 कती दिसांनीं जमून आला आहे घाट

झुळुकाभरही वारा नाही, नकोच आहे
 चुळुकाभरही पाणी नाही, नकोच आहे
 नसे वासरुं, वाटसरु मग कसे चुकावे ?
 कोजागिरिचे प्रेमिक येथें कसे झुकावे ?
 उपचारांचे उरावरोनी उठतां ओझें
 उमलत आहे रहस्य केवळ तुझें नि माझें
 निचिंत अगदीं निचिंत आहे पडली गांठ
 अफाट धरती पायीं, वरतीं निळें विराट...

— वसन्त बापट

परिस्फोट

गीत हवें का गीत ?

एका मोलें विकतों घ्या रे विरह आणखी प्रीत

गिन्हाइकाच्या लहरीखातर

कांतुनि मीं आणियलें ' अक्षर '

सुरेख केल्या बघा बाहुल्या वरी बांधली फीत

नीटस गोंडस, वजनीं हलक्या

मुक्या तरीही दिसति बोलक्या

नयनीं यांच्या भाव कोरिले जे सर्वा माहीत

हंसच्या रडव्या सुप्त खेळत्या

कळसूत्रीं कुणि सहज नाचत्या

भडक घातले वेष सहज जे करिती जन मोहीत

कोण हंसे तें दबल्या ओठीं !

सौदा करितों पोटासाठीं

रस्तोरस्तीं फिरनि पोटच्या कन्या नाहिं विकीत !

हंसणारांनो, वेळ काढुनी

या गरिबाच्या प्रसन्न सदनीं

अरुणरम्य त्या बघाल लेकी, बघाल त्यांची रीत

उरांत माझ्या अग्नी लपला

पोटीं आल्या समूर्त चपला

असेल साहस तर या गेहीं होउं नका विचलीत

दिसतों तुम्हां तो मी नाहीं

कसले येतां माझ्या गेहीं

उन्मेषांच्या वनीं नांदतों तेजाच्या जाळींत

तेवें जेतिल ते तर ज्ञानी
 तसें म्हणावें तुम्हांस कोणी
 फिरते छाया पथांत माझी तीच वसा न्याहळीत

मी 'हंसप्यानि' तुमच्या 'हंसलो' !
 बोलुं जये तें गुज बोललो
 तुमच्या दारीं रोजच बसणे माल मला खपवीत !

-- ग. दि. माडगूळकर

आदिमाया

आशी कशी येळी वो माये, आशी कशी येळी ?

बारा गाडे काजळ कुंकू

पुरलं नही लेनं

साती समदूराचं पानी

झालं नही न्हानं

धरतीवरलं चांदीसोनं

डागीन्याची तूट

आभायाचं चोयी लुगडं

तेभी झालं थिटं

इडा पिडा संकटाले

देलहा तूनें टाया

झाल्या तुझ्या गयामंधीं

नरोंडाच्या माया

बरह्या इस्नू रुद्रवाळ

खेळईले वटीं

कोम्हायतां फुटे पान्हा

गानं आलं व्होटीं

नशीबाचे नऊ गिन्हे

काय तुझ्या लेखीं ?

गिन्ह्यानाले खाईसनी

कशी झाली सुखी ?

नऊ ज्ञनासी खाउन गली
सहज एकया गोष्ठी
दहाव्याशी खाईन तव्हां
कुठें राहिन सुष्टीं
आशी कशी येळो वो माये, आशी कशी येळी ?

-- बहिणाबाई चौधरी

नाट्यगीत

वाटेच्या वाटसरा !

या, या हो, या हो रसिका, येथें लपा,
जो शब्द बाळपणि गेला त्याचा हा तोटा-नफा.
ती काय बोलते ऐका चोरुनि जरा
त्या ति-हाईत पांथस्था जो आला तीच्या घरा.

“ जिवाचे लागेबान्धे
ठाव नरहीं सख्या भावा;
वाटेच्या मुशाफिरा,
जाई जाई दुज्या गांवा

जन्मोजन्मींचं तें
तळा गेलं आतां पाप
गुहेच्या अंधारांत
लोपलं रे आपोआप.

चाळवोनी आतां
ओढशी कां वरवर ?
वाटेच्या वाटसरा,
दृष्ट जादूची आवर.

बिळांत झोपे नाग
नको घालूं रे फुंकर;
चाळवून त्याला
नको ओडू वरवर.

असावधपणीं
शब्द गेला कधींकाळीं
भरल्या संसारांत
नको फोडूं रे किंकाळी.

झालं गेलं आतां !
नाही त्याचा मागमूस;
माझे आई गंगे,
कां रे उकरिशी कूस ?

सांज झाली तरी
जाई जाई दुजा गांवा;
वाटेच्या वाटसरा,
नको साधूं पुरा दावा.

कालवूं विष नको
भरलेल्या आतां ताटीं;
झाल गेलं त्याची
कशासाठी आटाआटी ?

जन्मजन्मींच्या रे,
तुझ्या ऋगानुबंधाची
गोष्ट लांब गेली,
वाट पुढील जन्माची,

पुढील जन्मीं आतां
तुझा हिशेब करीन;
गहाण जीव माझा;
मी या जन्मीं पराधीन. ”

— भा. रा. तान्बे

बराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाण. स्यळम०
धनुळम.....६०१५३..... वि:
बराठा१६६६..... बों: वि: २६/३/६०

आईचें मन

नको येऊं आंत अशी सये भरल्या पायांनीं
 उभी रहा जरा दारीं, घेई पायांवरी पाणी
 नको जाऊं धस्सदिशीं अशी पाळण्याजवळी
 दचकेल बाळी जशी फुड्.करानें दीपकळी
 नको घेऊं गडे अशी धसमुसळेपणानें
 ध्यावी गुलाब-पाकळी किती नाजूक हातानें
 नको सोडूं भण्डावून मुके सारखे घेऊन
 खदखदा खिदळून बाळी होईल हैराण
 नको करूं अगबाई ! -- फेकाफेकीचा हा खेळ
 तुला काय दाण्डगीला ! येई सांड्.गून का वेळ ?
 नको, कशाला इतकीं लेणीं, हवा थाटमाट ?
 कोर साधीच खुलते; लाव तरी गालबोट
 अशा कातरवेळेला नको बाहेर नेऊंस
 दृष्ट लागेल, फुलांचा कोमेजेल माझा घोस
 तसं नव्हे ग, रागावूं नको बोलल्यें म्हणून
 परि राहे न आईचा जीव बोलल्यावांचून
 मिळाला ग आहेर का ? छान शकुन जाहला !
 कळो येईल आईचें मन पुढल्या वर्षाला.

कोलंबसाचें गर्वगीत

हजार जिव्हा तुझ्या गर्जुं दे प्रतिध्वनीनें त्या
समुद्रा डळमळूं दे तारे !

विराट वादळ हेलकावुं दे पर्वत पाण्याचे
ढळुं दे दिशाकोन सारे !

ताम्रसुरा प्राशून मातुं दे दैत्य नभामधले
इडूं द्या पाताळीं सविता
आणि तयांची ही अधिराणी दुभंग धरणीला
कराया पाजळुं दे पलिता !

कीं स्वर्गांतुन कोसळलेला, सूड-समाधान
मिळाय़ा प्रमत्त सैतान
जमवुनि मेळा वेताळांचा या दर्याविरती
करी हें तांडव थैमान !

पदच्युता, तव भीषण नर्तन असेंच चालूं दे
फुटूं दे नभ माथ्यावरती
आणि तुटूं दे अखंड उल्का वर्षावत अग्नी
नाविकां ना भय वा भीती !

सहकान्यांनो, कां ही खन्ती जन्म खलाशांचा
झुंजण्या अखंड संग्राम
नक्षत्रापरि असीम नीलामधें संचरावें
दिशांचें आम्हांला धाम !

काय सागरीं तारुं लोटलें परताया मार्गें
असे का हा अपुला बाणा
त्याहुन घेऊं जळीं समाधी सुखें, कशासाठीं
जपावें पराभूत प्राणा !

कोट्यवधी जगतांत जिवाणू जगती अन् मरती
 जशीं तीं गवताचीं पातीं,
 नाविक आम्ही परन्तु फिरतो सात नभाखालीं
 निर्मितो नव क्षितिजें पुढती !

मार्ग आमूचा रोधूं शकती ना धन, ना दारा
 घराची वा वितभर कारा !
 मानवतेचें निशाण मिरवूं महासागरांत
 जिकुनी खंड खंड सारा !

चला उभारा शुभ्र शिडें तीं गर्वांनीं वरती
 कथा या खुळ्या सागराला
 “अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा
 किनारा तुला पामराला ! ”

गज्जल

प्रेमाची दक्षिणा

जीव तुझा लोभला माझ्यावरी रे शोभना,
या ऋणाची विस्मृती ती ना कधीं होवो मना !

कां मुळीं कोणीं करावें प्रेम एखाद्यावरी ?
हें तुझें सौजन्य पाणी आणितें या लोचना.

ज्योति लागूनीहि तूझी पेट मी घेईच ना,
नित्य खोचूनी तरी मारुं नको तूं टोमणा.

बर्फ हें जेणें द्रवे तेणेंच पाणी आटतें,
लागणीला जन्म दे का मागणीची घोषणा ?

शक्तिच्या राज्यांत सक्ती शोभते, शोभो तिथें !
प्रीतिला स्वातंत्र्य आधीं पाहिजे, का होय ना ?

जन्मतां सांनिध्य लाभे, नित्य तें कैचें परी ?
नर्मदा-शोणांस नेई दूर दैवी योजना.

आपुल्यामध्ये पडूं दे शैलराजी सहच ही—
भेटती दूरान्तरे सप्रेम कृष्णा-कोयना.

चाललों एका दिशेनें थोडकें का हें असें ?
सागरीं एकाच भेटूं अंतकाळीं मोहना.

मुफ्त पक्षी

वेड आधीं सांग कोणीं लाविल ?
आणि डोळां गूज कोणीं दाविलें ?

नेणता पक्षी मला पाहूनि तूं
भोंवतीं जाळें खुबीनें टाकिल

शीळ ती अद्यापि या कानीं घुमे
ज्या शिळेंनें प्राण माझे ओढिले.

पार गेली मोकळीकीची स्मृति
पाठ दास्याचे तुवां जेव्हां दिले.

मी ममत्वे रड्.गलों गेहीं तुझ्या,
मी न जाई पाश होतांही ढिले.

आणि आतां पारख्या सृष्टींत या
कां मला वाऱ्यावरी तूं सोडिलें ?

काय रानें पाचुचीं आतां मला ?
काय हे आकाश मींजेचें तिळें ?

— माधव जूलियन

पेटलों मी फार

पेटलों मी फार; आतां भीति वाटे पेटण्याची
टाळितों एकान्त छाया, चांदवेळा भेटण्याची.
फार आहे पाहिलें मीं, साहिलेंही फार आहे
शांतल्या या सागरीं जें सांचले तो क्षार आहे.
चांदण्या-गाण्यामुळेंही या जळाची आग होते
पीयुषाला गे विषानें दंशिल्याची जाग येते.
जोग खोटा, भोग वेढी खोड झाल्या चंदनाही
पेटल्या ओल्या-सुक्खाची शुद्ध का राहिल कांहीं ?

— बा. भ. बोरकर

सुनीत

“ तो काव्यात्म खुळा पहा
कवि अहो ”—

“ तो काव्यात्म खुळा पहा कवि अहो ” ऐसें कुणी बोलतो,
आली पाहुनि मासिकांत कविता हेवाहि वाटे कुणा,
एकांतांत कुठें रसज्ञ विरळा आनंदुनी डोलतो,

टोकाकार कुणी दुरुनि मिळवी ऐकीव खाणाखुणा.
मी ‘ काव्यं यशसे ’ म्हणूनि धरिली नाहीं करीं लेखणी
किंवा अर्थ हवा म्हणूनि नकली स्तोत्रें न मी गाइलीं,
सांगाया उपदेश ही न विदुषी — माझी कला देखणी

प्रीतीची कविता कशास लिहिली ? कोणास ही वाहिली ?
काव्यीं भाव अनन्य झांकुनि पहा तूझ्यापुढें ठेवितों,
वस्त्रें झांकुनिया उपायन जसें थोरापुढें ठेविती,
यती नित्य उपायनें तुज किती ! तूं पाहशी देवि, तों
येती सेवक, यास नेउनि कुठें कोठीमधें फेकिती.

माझे काय निवेदन ? क्षणच तूं ल्यावे अलंकार गे,
सांगूं काय अतां कशास ? इथुनी जातों नमस्कार घे.

या येथें पुलिनावारी

या येथें पुलिनावारी शिशुपणीं क्रीडारसें कौतुकें,
 होतों घेत मुठी भरून सिकताराशीतलीं माणिकें;
 हातांतूनि परी हळू न कळतां रत्नावली ओघळे,
 लाखाची मग बंद मूठ उघडी होतां रिती आढळे !

केलें संसृतिसैकतीं प्रथम जें प्रेमें पदारोपण,
 तेव्हां ' सुन्दर, सत्य आणि शिव ' या ध्येयें भरे जीवन
 काव्य-प्रेम-कला सदा विहरती सावेश संभाषणीं--
 सारें चिंतन आणि वर्तन घडे स्वप्नांत त्या रंगुनी.

प्रत्यक्षावसरीं परी प्रतिपदीं येई प्रचीती नवी
 टाकी सुंदर रंग जी उडवुनी उत्साहही मालवी !
 ध्येयें कल्पित जल्पना उमजलें विश्वासही ओसरे
 एकाकी, भ्रमशून्य, शून्य हृदयावांचून कांहीं नुरे !

हैं सारें समजूनिही फिरनियां ध्येयांत जे गुंगती
 ते या जीवनसंगरांतिल तुझे माझे सखेसोबती !

— के. ना. काळे

वीररस

होता तो मृगराज जोंवरि वनीं सिंहासनाधिष्ठित,
कोल्हे तोंवरि हे बिळांत दडुनी होते भयें कांपत !
त्याचा देह विराट आज पडतां निष्प्राण भूमीवरी,
आली धांवत टोळधाड जिभल्या चाटीत ही त्यावरी !

तन्नेत्रा उघडूनि कोणि म्हणती, ' या गारगोटचा पहा !'
दाढीचे उपटून केस वदती, ' संजाब खोटाच हा !'
बोटेंही जबड्यांतुनी फिरवितो निःशंक आतां कुणी,
कोणी खेचुनि शेषटी फरफरा नेई तया ओढुनी !

कोणी ठेवुनि पाय निर्भयपणें छातीवरी नाचती,
' आतां सोडविण्यास कोण धजतो याला बघूं !' बोलती;
जो तो सिंहच आपणां म्हणवुनी आतां करी गर्जना,
मारी हात मिशांवरी फिरवुनी वीरश्रिच्या वलगना !

दारोदार बघून वीर असले संतोष होतो जरी
नाही भेकड मात्र कोणि उरला हें शल्य डाचे उरीं !

-- केशवकुमार

विनाद - विडंबन

चालचलाऊ भगवद्गीता

पार्थ म्हणे ' गा हृषीकेशी । या युद्धाची ऐशी तैशी
बेहेत्तर आहे मेलों उपाशी । पण लढणार नाहीं !
धोंड्यांत जावो ही लढाई । आपल्या बाच्यानें होणार नाहीं
समोर सारेच बेटे जावाई । बाप, दादे, काके.
काखे झोळी, हातीं भोपळा । भीक मागूनी खाईन आपला
पण हा वाह्यातपणा कुठला । आपसांत लठ्ठालठ्ठी.
या बेट्यांना नाहीं उद्योग । जमले सारे सोळभोग
लेकांनो ! होऊनिया रोग । मराना कां !
लढाई का असते सोपी ? । मारे चालते कापाकापी
कित्येक लेकाचे संतापी । मुंडकींही छाटती.
कृष्ण म्हणे ' रे अर्जुना ! । हा कोठला वे ! बायलेपणा ?
पहिल्याने तर टणटणा । उडत होतास लढाया.
मारे रथावरी बैसला । शंखध्वनि काय केला !
मग आतांच कोठें गेला । जोर तुझा मघांचा ?
तूं बेट्या ! मूळचाच ढिला । पूर्वीपासून जाणतो तुला ;
परि आतां तुझ्या बापाला । सोडणार नाहीं बच्चम्जी !

अहाहारे ! भागूबाई ! । म्हणे मी लढणार नाहीं ;
 बांगड्या भरा कीं रडूबाई । आणि बसा दळत !
 कशास जमविले आपुले बाप ? । नसता बिचान्यांसि दिला ताप ;
 घरीं डारडुर झोंप । घेत पडले असते !
 नव्हते पाहिलें मैदान । तोंवरी उगाच करी टुणटुण ;
 म्हणे यँव करीन त्यँव करीन । आतांच जिरली कशानें ?
 अरे तूं क्षत्रिय कीं धेड ? । आहे कीं विकली कुळाची चाड ?
 लेका भीक मागावयाचें वेड । टाळक्यांत शिरलें कोठुनी ? '
 अर्जुन म्हणे ' गा हरी ! । आतां कटकट पुरे करी ;
 दहादां सांगितलें तरी । हेका कां तुझा असला ?
 आपण कांहीं लढत नाहीं । पाप कोण शिरीं घेई !
 ढिला म्हण कीं भागूबाई । दे नांव वाटेल तें ।'
 ऐसे बोलोनि अर्जुन । दूर फेकूनी धनुष्य-बाण,
 खेटरावाणी तोंड करून । मटकन् खालीं बैसला ।

★

इति श्रीचालचलाऊ गीतायां प्रथमोऽध्यायः ।

— ज. के. उपाध्ये

प्रेमाचें अद्वैत

होतीस तू त्या दिनीं बैसली जनीनी तुझ्या पायचाकीवरी
तुझे दंड कवटाळुनी मांस्सल खडा मी तुझ्या मागुती पित्त्वरी !
समोरून मागून सोंसाटती किती धूरचाक्या तशा फटफटी !
बाजूस गाड्या नि टांगे परी तुझ्या हुकमतीला न त्यांची क्षिती !
चकड्यांतिल्या त्या तुझ्या रुस्तुमी भूर्भूरतां वायुमाजीं बटा,
त्यांचा अहा, उग्र, कामीनिया किती हुंगिला चाखिला चोरटा !
चतुःशृंगिच्या त्या उतारावरी यदा पाडले खूप त्वां मारिलीं
तदा नेत्र झांकून किंचाळलों, तुझ्या स्कांधि अन् मान म्यां टाकिली.
मवाली अहा, गुंड वाटेमध्ये किती रोखुनी अंगुल्या दावित्ती !
तुझे बेडरी धैर्य आलोकुनी परी वांकुनी खालतीं पाहती !
“ हटा बाजुला ! ” तूं असें जेधवां कुणा भाग्यवंतास आज्ञापिसी,
ठिकाणीं तदा त्याचिया मी न कां अशी वाटली खंत मन्मानसीं !
न मज्जू न लैला अशी हिंडली ! बटाऊ न वा मोहनेच्या सवें !
मुशाफीर इष्कामधें रंगले असे केधवांही न मद्यासवें !
‘ हुकुम्डर ’ स्वरें तों कुणी ओरडे, समाधींतुनी तीव्र ये जागृती !
उभारून बाहू वरी तोंच अन् पुढें पातली पोलिसी आकृती !
खडी पायचाकी करा या क्षणीं, न गाडीस बत्ती कुठें चाललां ?
काळोख झाला कधींचा बघा, निशेमाजि कां कोठल्या झिंगलां ?
नसे माहिती का तरी कायदा न दोघांस पर्वांगी बैसण्या !
पुढें आणखी तो म्हणे कांहीसें नसे योग्य तें या स्थळीं सांगण्या !
तदा बोललों त्यास मी, तो नसे जरी पायचाकीस या कंदिल,
पहा हा परी आमुच्या अंतरीं कसा पेटला प्रीतिचा स्थंडिल !
अरे प्रीतिच्या या प्रकाशापुढें तुझ्या बिझलिच्या लाख बत्या फिक्या
कशाचे दिवे घेउनी बैससी कुठें नौवती अन् कुठें ढोलक्या !

५२ :

जरी आकृती दोन या पाहसी, असूं एक आम्ही तरी अंतरीं !
न ठावा कसा प्रीतिचा कायदा कुड्या वेगळ्या एक आत्मा तरी !
हंसे दुष्ट तो खद्खदा अन् म्हणे, करा गोष्टि या राव चौकीवरी !
जमाखर्च हा प्रीतिचा ऐकवा जमादार येईल त्यातें तरी !

कितो आर्जवें सांगुनी पाहिले जिवाचें न अद्वैत त्यातें कळे.
असावेत ठावे कसे फत्तरा, अहा, प्रीतिचे कायदे कोवळे ?
तदा चामचंचींतुनी काढुनी त्याच्या करीं ठेविलें कांहिसें !
धरोनी करीं पायचाकी तशी घरीं पातलों एकदाचे कसे !

--- केशवकुमार

‘ बेगमेच्या विरहगीता ’ ला शिवाजीचें उत्तर—

मज पाहुनी तुवां गे । लिहिलेंस बेगमे, तें
अडखळत वाचुनीयां । आनंद होइ मातें
तें ‘ नाथ ’ आणि ‘ स्वामी ’ । मज सर्व कांहीं उमजे
इशकी, दमिश्क, दिल्नूर । कांहींच गे, न समजे !
जरि या मराठमोळ्या । शिवबास बोध व्हावा,
तरि फारशी-मराठी । मज एक कोश पाठवावा.

-- अनन्त काणेकर

चार कविता

त्याचें हृदय

—आणि म्हटलें, “ राहिल ही सुखानें. ”
 परी माझे दुर्दैव ती न राहे !
 अशा आल्या कितिएक गोड पोरी
 आणि गेल्या हृदयांतुनी निघूनी !
 हृदय कसलें — छे: असे धर्मशाळा !
 तिथें कायम राहे न कुणी बाला !

★

दिव्याखाली अंधार

—प्रकाशे अंतरी माझ्या, सखे हा दीप प्रीतीचा
 परी अंधार गे ! सारा तुझीया अन्तरामाजीं !

★

भग्न हृदयाचें अखेरचें गाणें .

देवा ! गुलाब नाहीं
 घेऊनिया दिले तू !
 आतां तरी दयाळा !
 चुकवूं नकोस पोळी !

★

वक्ता आणि अध्यक्ष

सखे ! वक्त्यापरी केली प्रीतीला सुरुवात तों
 हाय ! केलास तूं कैसा अध्यक्षपरि शेवट !

रुबाया

या इथें तरूतळीं एक वही कवितेची
भाकरी एक अन् सुरई गोड सुरेची
आणखी एक तूं जवळ गात या विजनीं
अन् हें रान मग, नंदनवन तें हेंची.

*

की एक दिनान्तीं बघे फिरत भी हाटीं
कुंभार भिजवुनी तिंबी अपुली माती
अन् क्षुण्ण जिभेनें ती पुटपुटली कांहीं
“हळु जपून भाई, जपून हलक्या हातीं !”

हा चन्द्र नवोदित ये तुज मज भेटाया,
लागेल कितिकदां वृद्धि-क्षय शशिला या,
यापुढें कितिकदां उगवुनि या उद्यानीं
हुडकील आपणां - पण एकाला वाया !

★

जइं रसिक - खग - गाणीं शशि - सुन्दर मधुराणी !
येऊन शाद्वलांबरीं गौर पायांनी
निज मधुक्कमीं तूं बघशिल मत्स्थल शून्य
तइं तर्पणार्थ कर चषक रिता त्या स्थानीं !

— माधव जूलियन्

★

पानांचे पिकल्या विकट चाळ लेऊन
ये तुफान वाता, गर्जत तिमिरांतून
विझविशील सहजचि झोपडींतल्या पणती
नक्षत्रदीप पण पहा कधीं फुंकून.

★

अधेंच राहिलें गातां गातां गान
ती झोपे टाकुनि मम खांद्यावरि मान
निद्रेंत हंसे ती जसें चांदणें कललें
विश्रब्ध स्मिति त्या गीत होय अन् पूर्ण.

— कान्त

श्रीराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्प
पत्रक्रम... ७२७३... वि: कृष्ण...
अंक... २६६... बो: वि: ३६३६

कणिकां

तत्त्वार्थं जगडतां ज्ञाले जे जे अरी
उगवून घेतला सूड त्यांनीं तरी
त्या वज्राघातें काळीज न हें पिचे-
सहकार्य जयांशी केले तत्त्वास्तव
ते कृतघ्न ठरतां होय जिणें रौरव.

★

कां करिशीं, म्हणती, शोक असा सम्भ्रमें ?
हेमन्तामागुनि वसंत येईं क्रमें.

पण काय त्याचें समाधान त्याजला
ग्रीष्मांत जलाविण मासा मेल्यावरी
ओढ्यास पूर जरि वर्षा आणी तरी ?

— माधव जूलियन्

हे अमर विहंगम ! गगनाचा रहिवासी !
 त्या नीलसागरावरचा चतुर खलाशी !
 प्रियसखा फुलांचा, ओढ्यांचा सांगाती
 त्यांच्यास्तव धुंडुनि ताराकण आकाशीं
 आणिसी धरेवर अक्षर या धनराशी !

★

रे परत पांखरा, परत जायचें आज
 ये अस्तगिरीवर क्षणाक्षणानें सांज
 रवि सुवर्ण-तारूसम लोपेल समुद्रीं
 पसरील पंख काळोख निळ्या आकाशीं
 ये गाऊं तोंवर, बैस जरा मजपाशीं !

— कुसुमाग्रज

कविपरिचय

आणि

टीपा

केशवसुत [कृष्णाजी केशव दामले, १८६६-१९०५]

‘ केशवसुत ’ म्हणतांच मराठी कवितेंतील आधुनिक क्रांतीचें – तिच्यांतील आंतरबाह्य बदलाचें – चटकन् स्मरण होतें, इतकें या क्रांतीशीं केशवसुतांचें नांव निगडित झालें आहे. ‘ नव्या युगांतिल नव्या दमाच्या ’ या ‘ शूर शिपाया ’ नें ‘ जुनें जाउं द्या मरणालागुनि ’ अशी घोषणा करीत करीत समकालिनांनर ‘ नवीं गाणीं ’ गाण्याचा आदेश दिला. क्रांतिकारकाच्या वांट्याला येणाऱ्या खडतर विरोधाला त्यांनीं युयुत्सु वृत्तीनें तोंड दिलें.

मानवी कर्तृत्वाबद्दलचा अमर्याद विश्वास, अन्यायाची विलक्षण चीड, व्यक्तिस्वातंत्र्याची दुर्दम्य ओढ, नवनिर्मितीची बेहोषी, दिक्कालांतून आरपार पाहण्याची जिद्द या केशवसुती कवितेच्या प्राणभूत निष्ठा; या निष्ठांतूनच कविता हें मिळमिळीत रंडागीत नसून ती ‘ वीज ’ असल्याची तेजस्वी जाणीव त्यांना झाली. या विजेच्या कडकडाटानें कांहीच्या कानठळ्या बसल्या, कांहींचें डोळे दिपले तर अनेकांचीं ध्येयक्षितिजें नव्यानें उजळून निघालीं. यांतूनच कवितेला एक नवा आचार, विचार व उच्चार प्राप्त झाला. केशवसुतांचें हें मराठी कवितेवरील ऋण अनेकांनीं कृतज्ञतापूर्वक मान्य केलें आहे. त्यांना ‘ आधुनिक कविकुलगुरु ’ किंवा ‘ कवींचा कवि ’ असें यासाठींच संबोधण्यांत येतें.

स्फूर्ति :

कविता व कवि हा केशवसुतांचा एक अतिशय जिव्हाळ्याचा विषय. कवीची व त्याच्या कार्याची स्तोत्रें गातांना त्यांच्या वाणीला फुंद चढतो. प्रेषिताच्या वृत्तीनें काव्याचें माहात्म्य पटवून देण्याचा ते पुनः पुन्हा प्रयत्न करतात. त्या प्रयत्नाची एक संपन्न फलश्रुति म्हणजे ‘ स्फूर्ति ’ ही कविता.

‘ स्फूर्ति ’ हा शब्द काव्याच्या क्षेत्रात तसा जुना, परंतु केशवसुतांनीं त्यांत

६२ :

नवा आशय अगदी कांठोंकांठ ओतला आहे. त्यांतून त्याची साहसी, आक्रमक वृत्ति उचंबळून वर येतांना दिसते. केशवसुतांच्या काळीं जे नवे बंडखोर विचार प्रसृत होत होते, त्यांना येथें उधाण आलें आहे. स्तिमित जगाला ढवळण्याची, द्यावा-पृथ्वी एक करण्याची. देवाशी झुंज देण्याची कल्पना ही याचीच एक परिणति.

द्यावापृथ्वी - स्वर्ग आणि पृथ्वी
दुरवस्था - वाईट स्थिति
उडुरत्नें - नक्षत्ररूपी रत्नें
स्तिमित - स्थिर, जड

सोम - एक वेदकालीन वल्ली
वलृप्ति - कल्पना
निकरीं - निकरानें
उदयोऽस्तु - जयजयकार असो

थकलेल्या भटकणाराचें गाणें :

बंडाचा झेंडा हातांत घेऊन जिकडेतिकडे धामधूम उडवून देणाऱ्या केशव-सुतांनीच ही अशी विरहवेडी व्यथाकुल कविता लिहावी यांत विसंगत असें कांहीं नाहीं.

हौतात्म्याच्या प्रखर दीप्तीपेक्षां स्वतःच्या अपुरेपणाच्या, उणेपणाच्या आर्त जाणीवेनें ही कविता भारावलेली आहे. यांतील आळवणीचा सूर कवितेला ह्ळुवारपण आणून देतो. असें मार्दव केशवसुतांत कमीच !

जिच्यामार्गें नायक वणवण भणभण करीत फटिंगपणें फिरतो आहे, अशी 'ती' कोण? प्रेयसी की कविता? हें येथें स्पष्ट नाहीं. कांहीं अंदाज करतां येतो, पण या वाबतींत रसिकानें स्वतःच्याच मनाला कौल लावलेला बरा. 'ती कोण?' या प्रश्नाचें ध्येयवृत्ति हेंहि एक उत्तर असूं शकेल काय?

आढच - दाट, गजबजलेले

शूळ - वेदना

कंडन - कांडण (हृदयांतील कंडन— Pounding of the heart)

पांग - उत्कट इच्छा

नारायण वामन टिळक [१८६२-१९१९]

‘ स्मृतिचित्रां ’च्या वाचकांना रे. टिळकांचें वैचित्र्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्व चांगलेंच परिचित आहे. मात्र या व्यक्तिमत्त्वाच्या संकुल छटा त्यांच्या कवितेंत तेवढ्या उमटत नाहीत. कवितेच्या द्वारां प्रकट होणारें त्यांचें व्यक्तिमत्त्व तसें साधें आहे. वत्सलता व कौटुंबिक जिव्हाळा हे या वृत्तीचे विशेष. भटक्या जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर हे विशेष उठून दिसतात. त्यांना ‘ फुला-मुलांचें कवि ’ असें संबोधण्यांत येत असलें तरी सौंदर्यवादापेक्षां बोधवादाचाच पगडा त्यांच्या कवितेवर अधिक आहे. अज्ञेयवादी केशवसुतांचे ते मित्र स्वतः मात्र विलक्षण श्रद्धाशील होते. या श्रद्धाशीलतेमुळेंच संतसाहित्याशीं त्यांचे लागेवांधे निर्माण झाले. संतांच्या वृत्तीप्रमाणेंच त्यांची सुबोध रचनाशैलीहि त्यांनीं अंगीकारिलेली आहे.

पांखरा येशिल का परतून ?

विरह हा करुण कवितेचा नेहमींचा विषय. पंख फुटतांच पांखराप्रमाणें घरकुल सोडून भुरकन् दूर जाणाऱ्या अपत्यसदृश व्यक्तीचा विरह तर विशेष चटका लावणारा. अशा चटका लावणाऱ्या विरहाचें हें एक अतिसंवेदनशील वर्णन. विरहाकुल व्यक्तीच्या उमाळ्याउसाशांतून त्या व्यक्तीच्या प्रौढ, संयत, सहृदय अंतःकरणाची साक्ष पटते. संमिश्र भावच्छटांचें आपले हें सहज दर्शन विरळाच !

वालकवींना उद्देशून ही कविता लिहिली असल्याच्या जाणीवेनें या विशुद्ध भावगीतांचें सौंदर्य अधिकच हळुवार होतें.

वळखून - ओळखून

अभंगांजलि :

रे. टिळकांच्या ‘ अभंगांजलीं ’तून निवडलेलीं हीं कांहीं भावपुष्पें. या अंजलींत केवळ भावच सामावले नाहीत तर विविध विचारांची गुंफणहि आहे.

क्वचित् तिला आत्मनिवेदनात्मक नोंद-पुस्तकाचेंहि स्वरूप प्राप्त होतें. ' जें जें ज्या समयीं मनास स्वच्छंदपणें सुचलें ' तें सारेंच्या सारें ग्रथित करण्याकडे कवीचा कल आहे. तें करतांना त्यावर तुकारामाच्या शैलीच्या व वृत्तीच्या खुणा ठायीं ठायीं उमटलेल्या दिसतात. येथें तुकारामाचा भेदकपणा नसला तरी प्रांजळपणा खास आहे.

आधुनिक काळांत अनेकांनीं अभंग छंदाशीं सलगी केली असली तरी संतांच्या ' जाती ' चें लेखन फारच थोडें; अशा थोड्या लेखनांत टिळकांच्या ' अभंगांजलि ' चा समावेश होतो.

पहिल्या अभंगांत ख्रिस्ताच्या छळाचे निरनिराळे प्रसंग वर्णिले आहेत.

कंटककिरीट - काट्यांचा मुकुट
विकरा - वित्री

उम्हाळे- उमाळे
नव्य - नवीनत्व असलेलें

गोविंदाग्रज [राम गणेश गडकरी, १८८५-१९१९]

कवि, नाटककार, विनोदी लेखक या तीनहि नात्यांनीं गडकरी कमालीचे लोकप्रिय होते. भाषा, कल्पना व भावना यांच्या विलासानें त्यांचें वाङ्मय नटलेलें आहे. काव्याच्या क्षेत्रांत स्वतःला ते ' प्रेमाचा शाहीर ' असें म्हणवून घेत. या प्रेमाच्या शाहिरानें ' जित्या जिवाच्या जातिवंत ' पणानें प्रेमनिराशेचा जीवघेणा खेळ आपल्या कवितेंतून वर्णिलेला आहे. तो जेवढा वास्तव तेवढाच अद्भुत आहे. गोविंदाग्रजांच्या स्वप्नाळू मनाला या खेळाचे निरनिराळे प्रकार कल्पून पाहण्याचा छंदच होता. त्यामुळें तो पुष्कळदा जतिरंजित बनतो, शैलीवर कृत्रिमतेचें आवरण चढवतो. परंतु मनात घोळणारा प्रेमनिराशेचा सूर जेव्हां ते जनांत उत्कटतेनें काढतात, तेव्हां त्यांची शैली विलक्षण साधी आणि हृदयंगम बनते. ' गोफ ' सारखी कविता याला साक्ष आहे.

गोफ :

‘ जोडणें कठीण – तोडणें सोपें ’ हा व्यावहारिक शहाणपणांतील सामान्य नियमः पण प्रेमाच्या व्यवहारांत जोडण्याइतकेंच – किंबहुना अधिकच – तोडणे कसें कठीण असतें, याचें हें एक पीळ पाडणारें चित्रण. स्नेहभावनेनें गुंफले गेलेले भावनेचे रेशमी पदर दुर्दैवानें उलगडण्याची पाळी आली म्हणजे होणारी मनाची उलघाल ओळीओळीतून जाणवते. प्रेमभावनेंतील प्रारंभीच्या धुंद-पणापासून शेवटच्या शोकाकुल विमनस्क अवस्थेपर्यंतचें सारेंच वर्णन रेखीव आहे.

मानवी जीवनांतील आशा-आकांक्षा, त्यांची होणारी उलटसुलट वीण, परिस्थितीनें केली गेलेली त्यांची ओढाताण या सान्याचें बहुरंगी एकत्र दर्शन घडविण्याच्या दृष्टीनें गोविदाग्रजांनीं ‘ गोफ ’ चे प्रतीक किती चपखलपणें वापरलें आहे !

बालकवि [ल्यंबक वापूजी ठोमरे, १८९०-१९१८]

बालकवींइतकी निसर्गशी तन्मयता क्वचितच कुणी साधली असेल ! अति संवेदनशील असें हें व्यक्तिमत्त्व निसर्गशी संवाद करतांना स्वतःला-सुद्धां विसरून जातें; विशुद्ध सौंदर्यदृष्टीनें निसर्गातील रससंग व्यक्त करतांना केवळ बेहोष होऊन जातें. कोणतीहि अनुभूति कोमल रूपडें धारण करूनच जणूं कांहीं त्यांच्या काव्यसृष्टींत प्रवेश करते. त्यांच्या भाषेचा लाडिक गोडवा या सान्याला पूरकच ठरतो.

या आत्यंतिक सौंदर्यप्रेमामुळेच विपणणतेची गीतेंहि त्यांच्या लेखणीतून उतरलीं असावीं. त्यांतलीहि उत्कटता तशीच पराकोटीची – अंतकरणाला चटका लावणारी !

अप्सरांचें गाणें :

वालकवींच्या सुकुमार कल्पकतेचा हा एक तितकाच सुकुमार विलास ! सुमनांच्या गर्भातल्या रसगंगेवर अप्सरा स्नानासाठीं निघाल्या आहेत. आधीं पाकळ्यांच्या अद्रिशिखरावरून सांभाळून फुलाच्या अंतरंगांत उतरायचें आहे. पुढली सारी वाटचाल फुलाच्या अंतरंगांतून व्हायची आहे. स्वाभाविकच या वाटेवर परागांच्या फुलांची दाटी आहे, सुवासाचे आळसले मेघ आगेंमार्गे रेंगाळत आहेत — त्यांतून अधूनमधून गोड गोड हिमकणिका अंगावर पडत आहेत. पाऊल जपून टाकायला हवें, कणिकांच्या स्पर्शाचा मधुर शहारा अलगद अनुभवायला हवा !

सुसंस्कृतीचा, मंगलतेचा सौम्य दरवळ साऱ्या कवितेभोंवतींच घोंटाळत आहे — अखेरीला तर तो अधिकच जाणवतो.

अद्रि — पर्वत

पुनीत — पवित्र

संध्या — प्रातःकालचा संधिप्रकाश

अखेरच्या कडव्याचा एक वेगळा पाठभेदहि आढळतो :

‘ रविकिरणांचे नवरंगी । रम्य झगे घालुनि अंगीं
गुंजतसे मंजुळ गीतें । बैसुनि त्या भृंगावरतें
रंगत मग जगतीं जाऊं । हंसूं, रुसूं, गाणीं गाऊं. ’

(खेळगडी, फेब्रुवारी १९१४)

उदासीनता .

सौंदर्यवादी मन पुष्कळदां विलक्षण खिन्न होऊन जातें. कदाचित् त्याच्या अलौकिक सौंदर्याच्या कल्पना प्रत्यक्षांत गवसत नसल्यानें, तो ‘ दिव्यरस ’ वास्तवांत अनुभवायला न मिळाल्याने असेल —! पण त्या विषण्णतेच्या कारणाची स्पष्ट जाणीव त्याला होतच नाही. यामुळे ती विषण्णता अधिकच गडद मात्र होते; आणि त्या सैरभैर उदास अंतःकरणांतून चटका लावणारी ‘ जगाचीं गाणीं ’ उमटतात. त्यांतलें हें एक.

भास्कर रामचंद्र ताम्बे [१८७४ - १९४९]

माझी कविता माझ्या जीवनाच्या संगतीने वाढली, असा निर्वाळा खुद्द ताम्बे यांनीच दिला आहे. प्रत्यक्ष जीवनांतून स्फूर्ति घेणारे हे कवि-मन खरोखर सौंदर्यवादी आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानांतील जीवनाच्या आनंदमयतेची कल्पना अंतःकरणांत मुरल्यामुळे आणि वैयक्तिक जीवनहि सामान्यतः सुफलितच झाल्यामुळे असेल, पण तृप्तीचे चांदणे ताम्बे यांच्या बहुतेक कवितांवर सांडले आहे. त्यामुळेच ते मृत्यूशीहि कृतार्थपणे संवाद करू शकतात आणि त्यांच्या महानिर्वाणविषयक गीतांना आगळेपण प्राप्त होते. कौटुंबिक जीवनांत प्रेमाचा अनुभवच आल्याने सफल प्रीतीच्या अनेक छटा त्यांनी मधुरपणाने व्यक्त केल्या आहेत. मधुरपणाचे एक वाह्य कारण म्हणजे त्यांतील स्वरशृंगार. गेयता हे ताम्बे यांच्या रचनेचे एक बलस्थान होय. प्रसन्नपणाने जीवनाचा आस्वाद घेत, त्यांतील सौंदर्यक्षण गेयतेच्या कोदणांत बसविण्याची क्रिमया ताम्बे यांना साधली आहे.

मग विसर हवा तर हा क्षण गे !

दोन जीवांच्या मीलनासवाचा हा क्षण ! या क्षणीं अनुभवाला येणाऱ्या समृद्ध भावनांचा एकसंध आविष्कार या कवितेने केला आहे. या क्षणीं खरोखर काल, पृथ्वी थांबावी - नव्हे ती थांबलीच आहे, असा अनुभव प्रेमिकांना येतो. या अद्वैताच्या भावनेंतील उदात्तता आणि अलौकिकता येथे परोपरीने ओसंडून आलेली आहे. असा अलौकिक क्षण नंतर विसरून जा ही आळवणी केवळ लाघवाची आहे. खरोखर हा क्षण 'अनंत जन्मीं' अविस्मरणीय आहे. या लाघवामुळे मूळ भावनेच्या उदात्त गांभीर्याला एक प्रकारची कोमलता, मधुरता प्राप्त झाली आहे.

शुभसंचित - पुण्य

कुसुमित - पुष्पित

आणत - आणोत

सैरपण - गतिमानता

ध्रुव - स्थिर

ग्रंथि - मीलन, गांठ

अनिल [आत्माराम रावजी देशपांडे, जन्म १९०१]

‘ फुलवात ’ या आपल्या पहिल्याच काव्यसंग्रहानें अनिलांनीं आपलें धगळें-पण सिद्ध केलें. यांतल्या प्रेमकवितेचें स्वरूप शांत, स्निग्ध आहे. ती कोमल प्रतीकांतून सुकुमारपणें व्यक्त झालेली आहे. सफलतेचा गोडवा आणि कांहीशी गूढतेची छाया यांमुळे तिची आकर्षकता अधिकच वाढली आहे. भावनिष्ठ गूढगुंजनाचीहि कविता या संग्रहांत आलेली आहे. यानंतर मात्र ‘ भावगीता ’-कडून अनिल ‘ भवगीता ’ कडे वळले. ‘ जगांतल्या सुखदुःखीं मिळालेपणा ’ची कविता त्यांनीं लिहिली. जीवनोन्मुख वृत्तीनें सामाजिक जाणीव आणि क्रांति-पोषक प्रक्षोभ-भावना त्यांनी व्यक्त केली.

मुक्तछंदाचा पुरस्कार हें त्यांच्या अभिव्यक्तीचें एक वैशिष्ट्य. मराठीत मुक्तछंद रूढ करणारांत अनिल हे अग्रेसर होत. अनिलांची कविता आत्मनिष्ठ भावनेची असो वा सामाजिक जाणीवेची असो, मुक्तछंदांतली असो वा गेय जाति-वृत्तांतली असो – तिच्यावर नेहमींच अनिलांच्या अभिरुचिसम्पन्न व्यक्तिमत्त्वाची प्रभा पसरलेली असते.

समर्पण :

कलावंताच्या अनुभवाला येणारें एक अगतिक दुःख येथें अभिजातपणें व्यक्त झालें आहे. ‘ क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्याभास ’ आपल्या माध्यमांतून प्रकट करण्याची धडपड कलावन्त करीत असतो. पण मनांतला आशय पुरेपूर सांगितल्याचें सुख त्याला कला-समाप्तीच्या क्षणीं सहसा अनुभवतां येत नाहीं. त्याचा आशय भव्य, तरल असतो; तर त्याचें माध्यम जड असतें, त्याचें कौशल्य मर्यादित असतें. यांतून अपरिहार्यपणें निर्माण होणारी ही वेदना—

‘ भग्न-मूर्ति ’ या आपल्या खंडकाव्याच्या अखेरीच्या क्षणीं झालेल्या ‘ अनिलां ’च्या मनोवस्थेचें हें चित्र आहे. त्यांच्या व्यक्तित्वाचे विनम्रता, सुसंस्कृतपण, अर्पण-भक्ति असे वेगवेगळे पैलू परस्परपूरक होऊन सौम्य सुंदरपणानें येथें उमटले आहेत.

तृप्तीची एक सूक्ष्म धाराहि या उदात्त अतृप्तीच्या आडून वाहतांना दिसते काय ?

प्रचीती – अनुभव

भावित – जाणवलेला

आणीवाणी :

प्रेमावरील विश्वासाचा आणि प्रीतीच्या सामर्थ्याचा हा एक सूचक उद्गार ! जीवनाची वरीचशी वाट संपून गेली आहे. वाट सरळ नव्हती. ही वाटचाल करीत असतांना ' रात्रंदिन युद्धाचा प्रसंग ' आला होता. या सिंहावलोकनाच्या क्षणीं मात्र त्याबद्दल ना खेद, ना खन्त अशी समधात वृत्ति आहे. ' नुसते हातीं हात होते ' या गहिंवरल्या समाधानानेच त्या समाधातातेचा सुखद भंग होतो.

यशवन्त [यशवन्त दिनकर पेण्ढरकर, जन्म १८९९]

रविकरण मंडळांतील सर्वांत लोकप्रिय भावकवि. विचारांची नवता, विषयांचें वैविध्य, रचनेचे नवनवे प्रयोग वा कल्पनेचीं भव्यदिव्य उड्डाणें या ' दऱ्यादखोऱ्यांतल्या ' कवींत आढळत नाहीत. परिस्थितीनें पिचलेल्या माणसाच्या व्यथा स्फोटकपणेंप्र कट करणें, हेंच या कवीचें ' यशोधन '. ' प्रवल-भावेचा सहजोद्गार ' ही भावगीताची व्याख्या यशवंतांच्या भावकाव्याला तंतोतंत लागू पडते.

या प्रवल भावनेला समर्थपणें पेलेल अशीच त्यांची शैली आहे. आकर्षक आरंभ-शेवट, नाट्यपूर्ण मांडणी, मोजकें अलंकरण, सुयोग्य वृत्तयोजना इत्यादींमुळे सौष्ठवपूर्ण रचना हा शब्दप्रयोग यशवंतांच्या बाबतींत यथार्थ ठरतो.

उपासक :

सर्व प्रकारच्या प्रतिकूल परिस्थितींत स्वतः केलेली काव्याची दृढ उपासना, तीसाठीं भोगाव्या लागलेल्या शारीरिक, मानसिक तीव्र व्यथा याचें विदारक दर्शन रोकड्या शैलींत यथें यशवन्त घडवितात. देवीच्या मूर्तीचा पेटारा डोकी-

वर घेऊन चौकाचौकांतून हिडणाऱ्या व स्वतःला आसुडाचे फटकारे मारून घेणाऱ्या भक्तांचे प्रतीक वापरून त्यांनी या उपासनेतील उग्रपणाचे दर्शन घडविले आहे. जनांच्या 'वरवरच्या दृष्टीला' या असल्या उग्र उपासनेत वाजारीपणा दिसतो, हा एक उद्वेग आणणारा जीवनांतील उपरोध !

केशवसुत कवितेला वीज मानतात तर यशवंतांना खडतर परिस्थितीत पार पाडावयाचे ते एक कठोर व्रत आहे, असे वाटते. दोहोंचीहि परिणति होरपळून निघण्यांतच होत असते. कलावंताची आपल्या कलेवरील निष्ठा किती अनन्य-साधारण असते याची प्रचीति यशवंतांच्या या कवितेवरून येते.

त्वदालोक - तुझी दृष्टि

डा. भ. बोरकर [जन्म १९१०]

आजकालच्या कवितेत बोरकरांची कविता आपल्या वेल्हाळपणे एकदम उठून दिसते. सुमारे तीन तपांपूर्वी मांडलेली आपल्या गायकीची विशिष्ट बैठक आजच्या नवकवितेच्या जमान्यांतहि त्यांनी बदललेली नाही.

तांबे यांच्या कवितेप्रमाणेच बोरकरांची कविताहि पौरस्त्य वातावरणांत रमणारी व आध्यात्मिक परिभाषा बोलणारी असली तरी विरतीपेक्षां रतीचेच तिला आकर्षण अधिक. तांबे यांच्यापेक्षां बोरकरांची गायकीचा ढंग ठुमरी-वाजाचा अधिक आहे. शब्दांचे घुंगुर पायांत बांधून तालावर नाचण्याचा तिला फार सोस. रसिकांची दाद मिळावी म्हणून पुष्कळदां ती छटेल बहाणेहि करते. तिचे चांचल्य कांहीसे स्थिरावते ते निसर्गाच्या सान्निध्यांत.

या निसर्गावर ठिकठिकाणी प्रादेशिकतेच्या खुणा उमटलेल्या असल्या तरी प्रादेशिकतेने तो तसा सीमित झालेला नाही. निसर्ग व प्रेम या दोहोंच्या सान्निध्यांत बोरकरांना स्वतःचे प्रेय व श्रेय गवसल्यासारखे वाटते. चित्रण प्रेमाचे असो वा श्रेयाचे, त्याभोवतीं भारतीय संस्कृतीचे जे वलय बोरकर निर्माण करतात त्यामुळे या चित्रणाला एक आगळेच सौंदर्य प्राप्त होते.

सजवू कार्तिक मास :

बोरकरांच्या दृष्टीने न्याहाळलेले कार्तिक महिन्याचे सौंदर्य त्याच्या रूप-रस-गंधासकट येथे प्रकट झाले आहे. खालपासून वरपर्यंत, अगदी पृथ्वी-पासून आकाशापर्यंत सर्वच सृष्टि आनंदाने, समृद्धीने, तृप्तीने कशी न्हाऊन निघाली आहे, चांदण्यालासुद्धा कार्तिकांतल्या उन्हाची भुरळ पडावी असले हे सौंदर्य बोरकर मोठ्या वारकाव्याने वर्णन करतात. तृणाच्या पात्याला यऊन भिडणारी आणि त्यामुळे पुष्पदळासारखी दिसणारी इवलाली फुलपांखरेसुद्धा बोरकरांच्या सौंदर्यदृष्टीतून निसटत नाहीत.

सांस्कृतिकतेचा व प्रादेशिकतेचा स्पर्श झाल्याने हे निसर्गवर्णन अधिकच वेधक झाले आहे.

दिवज - मातीच्या दिव्यांची पंचारती

पिसोळी - पीत वर्णाचीं फुलपांखरे

वाढत्या सांजवेळे :

प्रेमिकांच्या भेटीचे हुकमी संकेतस्थळ म्हणून अनेक संस्कृत कवीनीं, गाथाकारांनीं, वा रसील्या चिजा रचणाऱ्या गायकांनीं पाणवठ्याचा निर्देश केला आहे. नायक-नायिकांच्या प्रणयभावना रुंजी घालतात त्या याच प्रदेशांत. या मंतरलेल्या परिसराने प्रणयिनीवर चेटुक करावे, हे स्वाभाविक होय.

पण या कवितेतील प्रणयिनी विवाहित आहे. आपल्या नवथर यौवनांतील स्वप्न हळदीचीं पावले टाकण्यापूर्वी तिने तुळशींत पुरून टाकले आहे. तरीही वाढती सांजवेळ झाली की त्या पाणोठ्याची ओढ तिला लागतेच ! आधी धास्ती मग बेहोषी, नंतर साशंकता आणि अखेर अगतिकता अशा भावनांच्या आवर्तात पुनः पुनः वावरण्याचा वेडा छंद तिला सोडतां सोडवत नाही. पण तो सोडणे अवश्य आहे., अति निकडीचे आहे. नाही तर संसाराच्या भरल्या घड्यालाच तडा जाईल. म्हणूनच हा कळवळ्याचा निषेध, हा गंभीर इषारा !

'वाढत्या सांजवेळे' आणि 'वाटेच्या वाटसरा' (भा. रा. तांबे) या कविता परस्परांच्या बरोबर वाचन पाहण्यासारख्या आहेत.

वेढिती शनि-राहू - पापग्रहांची नजर लागते. वोखटी - वाईट

कुसुमाग्रज [विष्णु वामन शिरवाडकर, जन्म १९१२]

सौंदर्यपूजेपेक्षां सामर्थ्यगौरव कुसुमाग्रजांच्या कवितेंत अधिक आढळतो. जीवनांतल्या कठोर संघर्षाचीं चित्रें त्यांच्या कवितेंत वारंवार उमटतात तीं यामुळेंच ! निश्चित जीवनविषयक दृष्टि, मानवतेचें प्रेम आणि विषमतेची चीड असलेल्या मनाला अशीं संघर्ष-स्थानें सहज दिसावीं, हें उचितच आहे. या संघर्षांत ते न्यायाच्या, सत्याच्या वाजूला उभे राहतात आणि आपल्या पक्षाच्या यशाबद्दल निश्चित असतात. त्यांच्या भव्य भावनेला उत्तुंग कल्पना साथ देते आणि आवेगानें रसरसलेली ओजस्वी शैली तिचें प्रभावीपणें गायन करते.

याचा अर्थ असा मात्र नाहीं कीं, भावतरल हळुवार कविता कुसुमाग्रज लिहीतच नाहींत. एवढेंच केवळ नाहीं, तर त्यांच्या 'स्वगत' सारख्या अलीकडल्या संग्रहांत त्यांची दृष्टि अन्तर्मुख आणि चिन्तनलीन झाल्याचाहि प्रत्यय येतो.

इतर अनेक गद्य वाङ्मयप्रकारांत शिरवाडकर आज यशस्वी झाले आहेत, पण त्यांतहि त्यांच्या काव्यात्मतेचा ठसा उमटला आहे, आणि त्यामुळें तें यश अधिक गहिरें झालें आहे.

स्मृति :

विजेचे तळपते नवलाख दिवे, धुंद रातराणी, सागरतीरावरच्या श्रीमंत इमारती, जलाशयाला चढलेला बेहोष रंग, लावण्यवतीचा लालस निवास यांतून निर्माण होणारें एक उन्मादक, विलासपूर्ण चित्र; आणि माजघरांतील मंद वात, एकुलता निशिगंध, भंगला घाट, आर्त अभंग, उदात्त करुण डोळे हें आणखी एक सौम्य, स्निग्ध चित्र यांतला उघड विरोध येंथें परस्परांच्या पार्श्वभूमीवर उभा आहे. पण खरा विरोध आहे तो प्रमत्त आत्रामक मोह आणि लीन हळुवार स्नेह यांतला ! या स्नेहानें हें संवेदनशील मन पुनः पुन्हा व्याकुळ होतें आणि त्या त्या क्षणी ती मोहाची आरास म्लान होते. या संघर्षांतून स्वाभाविकपणेंच आर्ततेची धार पाझरूं लागते.

मोहाचें चित्र रेखाटतांना कुसुमाग्रजांच्या शैलीला दिमाख चढतो, तर

स्नेहाच्या चुटपुटत्या वर्णनांत ती तितकीच शालीन होते. 'परि स्मरती आणिक करिती व्याकुळ केव्हां' ही पालुपदासारखी येणारी ओळ वेगवेगळ्या कडव्यांतून एकच एक भावबंध गुम्फीत जाते.

वा. रा. कान्त [जन्म १९१३]

कान्तांच्या 'रुद्रवीणे'त त्यांच्या कविमनाचे दोन विशेष प्रामुख्याने प्रकट झालेले दिसतात. तीव्र सामाजिक जाणीवेतून निर्माण झालेला प्रक्षोभ आणि धुन्द, मंदिर प्रणयगीतांतील सौंदर्यपूजा, मराठवाड्यांतील मध्ययुगीन वातावरणामुळे या प्रणयविश्वावर अद्भुताचा तरळता रंग पसरला आहे आणि आख्यायिका - दंतकथांनी त्याचे स्वरूप अधिकच गहिरें केले आहे. 'वेलांटी' या त्यांच्या नव्या संग्रहांत सौंदर्यवादाकडून वास्तववादाच्या दिशेने होणारा त्यांचा प्रवास स्पष्टपणे जाणवू लागतो.

'वीणावती'ला आवाहन असो की 'रुद्रा'ला आव्हान असो, कान्तांची कल्पकता सर्वत्र सारखीच परिणामकारक ठरते. त्यांची भाषाहि रेखीव असते. उत्कट भावानुभूति, समर्पक कल्पनांतून नेमक्या शैलीने रसिकांच्या अंतःकरणात थेट आत शिरावी आणि तेथेच घोटाळत राहावी, हे यश कान्तांची कविता पुष्कळदा मिळवून जाते.

त्या तरुतळीं विसरले गीत :

मीलन-क्षण हुकल्याची जीवघेणी चुकचुक या कवितेंत स्वप्नाळू आर्तपणाने व्यक्त झाली आहे. संकेतस्थळी तिने आधीं आतुरतेने आणि मग आकुलतेने त्याची वाट पाहिली, 'उभीं उभी ती तरुतळि शिणली.' पण नियति अशी होती की, त्याला तो संकेत-क्षण साधतांच आला नाही - कधींच साधतां आला नाही ! त्या दोन हृदयांच्या एका गीताचे चरण कुठेतरी कसेतरी विखरले गेले - हृदयसंगीत भग्न होऊन गेले. म्हणूनच त्या तरुतळीं गीत

विसरल्याचें - हरपल्याचें हें आर्त संवेदन ! हृदयांतलें काव्यच आतां आटलें. आतां मुकेपणीं भावनांचा भार वागवीत, 'ती छाया' आठवीत रिकामें हृदय इथें-तिथें टेकीत हिंडायचें, एवढेंच !

'गीत विसरलें' म्हणतां म्हणतांच हें एक न विसरण्याजोगें गीत जन्माला आलें आहे !

अव्याज - निष्कलंक

संभ्रमित - वावरलेली, गोंधळलेली

मदालसा - धुन्द सुंदरी

मथित - खळवळलेलें, अस्वस्थ

'पानजाळि सळसळ' - हा मुद्रण-दोष आहे, 'सळसळे' हवें.

ना. घ. देशपांडे [जन्म १९०९]

देशपांडे यांची बहुसंख्य कविता ही प्रेम-कविता आहे. प्रेमावद्दलची अलौकिक निष्ठा आणि विलक्षण बेहोषी या कवितेतून व्यक्त झालेली आहे. त्यामुळेंच ती वास्तव असूनही रूक्ष वास्तवाच्या पलीकडे जाते आणि तिच्यांत तरल स्वप्नमयता उतरते.

तिचें वातावरणहि असेंच वैशिष्ट्यपूर्ण. ओसाडी, निवान्त दरी, जनसंमर्दापासून दूर असलेला निःस्तब्ध भू-भाग, अंधार, धुकें - तेंहि मुकें - या साऱ्या गोष्टी त्यांत वारंवार आढळतात. भूळच्या स्वप्नमय आशयांत आपलींहि जादू मिसळतात. या जानपद वातावरणाप्रमाणेंच यांची भाषाहि ग्रामीण विशेषांच्या लडिवाळ लकबींनीं ठसकेबाज झालेली आहे.

"काळ्या गढीच्या जुन्या ओसाड भिंतीकडे" - या कवितेंत देशपांडे यांची हीं सारीं वैशिष्ट्यें केवळ एकजीव होऊन होऊन गेली आहेत आणि त्यामुळेंच तिनें 'रसिकांना वेचैन' करून सोडलें आहे.

काळ्या गढीच्या जुन्या ओसाड भिंतीकडे :

देशपांडे यांच्या बऱ्याच प्रेम-कवितांत प्रियकरापेक्षां प्रेयसीची धिटाई अधिक असावी असें वाटतें. तिच्यांत धाडस आहे आणि धाकहि आहे.

तिच्या अलौकिक निष्ठेमुळे ती जेव्हां 'वेडीपिशी' होऊन जाते तेव्हां मात्र हा धाक विरघळून जातो. त्या वेळीं तिला वाटेचें अवघडपण अडवीत नाही, अवेळ भिववीत नाही. काळी निनांवी भीति तुडवीत ती त्रेहोषपणानें संकेत स्थळी पोहोंचते. नाजूक पावलांना प्रीति वळ देते आणि चोऱ्या मिठीत या साऱ्याची फलश्रुति होते. त्या वेळीं जगाचें वर्तुळ एवढें लहान होतें कीं, त्यांत समावेश होतो केवळ दोन व्यक्तींचा आणि एका हृदयाचा !

अखेरच्या ओळींतली प्रतिमा जेवढी सूचक तेवढीच समर्थ आहे, किवहुना, मूळचा वर्णनांतील आशय वातावरण किंवा प्रतिमा यांच्या जोरावरच कवीनें यथे जवळ जवळ शब्दगत केला आहे.

इंदिरा संत [जन्म १९१४]

जुन्या व नव्या रसिकांत सारख्यात मान्यता पावलेल्या आजच्या प्रमुख कवयित्री. शालीनता, सुसंस्कृतता, औचित्याची सुजाण जाणीव, घरकुलांतील सुखदुःखांत रमणारी भावुकता, जुन्या रसिकांच्या पसंतीला उतरणारी; तर त्यांच्या रचनेंतील संयम, सूचकता, साक्षेप, रंगरेषेतून आकारित होणारें संवेदनाशीलत्व; नवरसिकाला प्रिय वाटणारें.

भावनेची कडा व्यापक करण्यापेक्षा ती भावना टोंकदार करण्याकडे इंदिराबाईचें अधिक लक्ष असतें. या टोंकदारपणाला पोषक होईल अशीच बाईची शब्दकळा असते.

चतुर कुशल तु :

चतुर, कुशल आणि रसिक सहेलीच्या सुशिक्षितपटु लाघवाचें तिच्या 'सख्या'नें तितक्याच चतुर कुशलतेनें काढलेलें हें एक शब्दचित्र. ही सहेली जेवढी रसिक आहे, गोष्टीवेलहाळ आहे, प्रेमळ आहे, तेवढीच सावध, संयत, स्वतःचा तोल सावरणारी आहे.

पुस्तकालय, पुणे

दि. १९५३

एकाच वेळीं विरक्तीनें व आसक्तीन युक्त असलेलें तिचें हें दर्शन निच्या सख्याला कांहींसें दुग्ध्यांत पाडतें; डिवचतें; चिडवतें; पण त्याचवरोबर सुखवितें आणि भुलवितेंहि ! या भुलावणीभुळेंच तिला 'चतुर कुशल तूं' असें शिफारसपत्र त्याच्याकडून मिळालें आहे.

सहेली - सखी

तळ्यांत :

संथ, दैनंदिन जीवनांत कोणत्यातरी निमित्तानें कसलेंतरी स्फुरण प्रबल होतें. तें आकस्मिकपणें आपल्या साऱ्या वृत्तींचा ताबा घेऊन त्यांवर वर्चस्व गाजवितें. आपल्या जीवनाची सारी पातळीच त्यामुळें उलटसुलट होऊन जाते. क्षणाधांत हें सारें घडतें आणि विरतेंहि. उठलेल्या उर्मि पुन्हां मंदावतात, घडलेल्या उत्पाताची खूणहि दिसत नाही. सारें कसें पूर्ववत् संथ, शांत होतें. नेहमींचा क्रम पुन्हा चालू होतो.

या साऱ्या क्षणजीवी पण आवेगपूर्ण अनुभवाचें दर्शन इंदिराबाई एका जलाशयाच्या वर्णनाच्या निमित्तानें आपल्याला घडवितात. त्यांच्या काव्य-निर्मितीची प्रक्रियाहि अशीच कांहींशी असेल काय ?

पु. शि. रेगे [जन्म १९१०]

“सौंदर्यधर्म चर” हा आदेश पु. शि. रेगे यांच्याइतक्या अनन्य निष्ठेनें अन्य कोणीं क्वचितच पाळला असेल. काव्य, नाट्य, कथा यांपैकीं वाङ्मयाचा कोणताहि प्रकार असो, त्यांतून रेगे यांची ही 'मंचर' वृत्ति लवथवतांना दिसते. शब्दांचीं विविध नादवलये व अर्थवलये आंदोलित करून त्यांद्वारा सौंदर्याच्या नवनव्या अंगांचा वेध घेण्याचा छंद रेगे यांच्या प्रतिभेला आहे.

या त्यांच्या सौंदर्यशोधांत आधुनिक वा अभिजात, नागर आणि ग्रामीण मानवनिर्मित अथवा निसर्गनिर्मित सारेंच लक्षणीय ठरतें. सौंदर्याच्या या

कमनीय छटा प्रगट होतांना त्यांना मुख्यतः जें रूप प्राप्त होतें, तें स्त्रीचें; सौंदर्य – मग तें कोणतेंहि असो – त्याचें आकलन स्त्रीप्रधान प्रतीकांतून करण्याची आपली वृत्ति असल्याचा उल्लेख त्यांनी स्वतःच केला आहे.

रेषा :

रेगे यांचें सौंदर्यवेधी मन कोणत्या प्रकारच्या सौंदर्याभोंवतीं रुंजी घालतें, त्यांचें हें एक लोभसवाणें चित्र. लावण्यवतीच्या शांत, प्रसन्न, सोज्वळ सौंदर्यांत मिस्किल स्मिताची एक रेपा मिसळलेली असावी, ही कवींची मनीषा..

मुख्य चित्राला उठाव देण्यासाठीं कवीनें यथें दोन वेंचक आणि वेधक निसर्गदृश्यें निवडलीं आहेत – निश्चल, संध पाण्यावर चमकणारी लहरी लाट आणि निरभ्र, निळ्या आकाशावर उठून दिसणारी एकच एक काजळी रेषा – या दोन दृश्यांमूळें मूळची सौंदर्यकृति अधिकच खुलते.

कवीचें शब्दलाघवहि या खुलावटींत भर घालणारें असेंच आहे.

कातळ – खडकाळ जमीन

बा. सी. मर्ढेकर [१९०९-१९५६]

‘ नवकवितेच्या जरिफटक्याचा तुलाच अधिकार ’ हे गोविंदाग्रजांनीं बाल-कवींना उद्देशून काढलेले उद्गार यथार्थपणें कोणाला लागू पडत असतील तर ते मर्ढेकरांना. केशवसुतांनंतर मराठी कवितेच्या क्षेत्रांत आमूलाग्र क्रांति केली ती मर्ढेकरांनींच.

आशय आणि अभिव्यक्ति या दोहोंच्याहि वावटींत मर्ढेकरांनीं आणलेलें ‘ नवत्व ’ सकृत्दर्शनीं तरी धक्का देणारें ठरलें. बाह्यतः वैज्ञानिक युगाचा टेंभा मिरविणारें आजचें मानवी मन ; आंतून दंभ, दौर्बल्य, क्षुद्रता इत्यादींनीं कसें पोखरलें आहे याची विदारक व विकट जाणीव मर्ढेकरी कवितेंतून येते.

ती देतांना उपरोध, उपहास, विडंबन इत्यादींचा मर्मभेदी उपयोग मर्हेकर करतात. 'माणुसकीच्या या पुऱ्या विडंबना' चें चित्र रेखाटतांना त्यांची जैली कधीं सुप्त मनाचा मागोवा घेत जाते, कधीं साहचर्य-कल्पनांचा वापर करते, कधीं नवीं प्रतिमानें शोधते, तर कधीं शब्दांची वा लयींची उलटापालट करून तिला नवीं आंदोलनें देते. 'मर्हेकरी इडियम्'चा जन्म झाला तो यांतूनच.

फुटेल (होती वेडी आशा) :

ही एक खास मर्हेकरी ताणावाणाची कविता. महात्मा गांधीचा वध ही आधुनिक भारतीय जीवनांतील फार मोठी शोकान्तिका; मानवी मनाला अंतर्मुख करणारी व त्याच्या सान्या मंगल-अमंगल वृत्ति-प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकणारी ही घटना; या घटनेवर अनेकांनी अनेक प्रकारचीं भाष्ये केलीं आहेत. कोणी ख्रिस्त वधाशीं या घटनेची तुलना करतो, कोणी मानवाच्या कृतघ्नतेवर बोट ठेवतो, तर कोणी गांधीजींच्या महात्मतेवर भर देतो. मर्हेकर या सान्यांकडे दुर्लक्ष करून किंवा सारें लक्षांत घेऊन माणसाच्या स्थितिशील, संवेदनाशून्य बोथट वृत्तीकडे मुख्यतः आपलें लक्ष वेधतात. वास्तवाचें एवढें कठोर विदारक दर्शन दुर्लभच. त्यांतला उपरोध जेवढा प्रखर तेवढाच शाश्वत आहे.

लब्धप्रतिष्ठित - सज्जनतेचा पोकळ आव आणणाऱ्या व्यक्ति

आला आषाढ-श्रावण :

पिचवणाऱ्या परिस्थितीचा तिटकारा आल्यामुळें पिळवटून कडवटपणानें लिहिणाऱ्या मर्हेकरांचा मूळ पिड कितो प्रसन्न, निर्मळ, काव्यात्म आहे त्याचा प्रत्यय देणारी ही एक कविता. सुकुमार शैलींतील या सुंदर कवितेचा आस्वाद घेतांना मर्हेकरांच्या लाडक्या बालकवींची हटकून आठवण येते. आणि नव-कवितेच्या या अध्वर्यूला साध्या, नितळ रचनेचें वावडें नाही, हेंहि ध्यानांत येतें. आषाढ-श्रावणाच्या शीतल सरी चातक-चोर्चीनें पिणाऱ्या या कवीनें ग्रामीण व नागर वातावरणाची केलेली दुहेरी वीण व तिची कलाकुसर लक्षणीय आहे.

मृत्यूचें भेदक वर्णन मर्देंकरांच्या काव्यांत नेहमींच येतें; म्हणूनच येथली जीवनांत मृत्यूवर मिळविलेल्या विजयाची जाणीव (' ओशाळला येथें यम, वीज ओशाळली थोडी') विशेष सुखद वाटते.

वि. म. कुलकर्णी [जन्म १९१७]

शालीनतेचा संस्कार वि. मं. च्या सर्वच कवितांना ओठंगून राहिला आहे. सामान्य स्त्रीपुरुषांच्या जीवनांतील विविध प्रकारच्या सुखदुःखांचे क्षण कुलकर्णी सरळपणें, सहृदयतेनें टिपून घेतात. त्यांतूनच भावनेचें एक सहज वलय निर्माण होतें. त्यांत अनेकांना स्वतःच्या विविध संवेदनांचें प्रतिबिंब आढळून येतें; स्वतःला साद मिळाल्यासारखें वाटतें. सहृदयता व समंजसपणा हे वि. मं. चे प्रमुख गुण यांच्याच जोरावर वि. मं. ची काव्यज्योत संथपणें पण स्निग्धपणें सतत तेवत असलेली दिसते.

चोखामेळ्याची समाधि :

लौकिक संसारांत रमलेल्या एका ' संसारकरू 'च्या भावुक आणि भाविक मनांत, अलौकिक पण उपेक्षित संताच्या समाधिदर्शनानें हेलकावलेले सत्त्वभाव येथें उमललेले आहेत. कोणाहि सहृदयाला क्षणभर सद्गदित करण्याचें सामर्थ्य त्यांत आहे.

चोखामेळा — अस्पृश्य समाजांत

जन्माला आलेला वारकरी संप्र-
दायांतील एक सुप्रसिद्ध संत.

हा मंगळवेढ्याचा राहगारा.याची
समाधीहि तेथेंच आहे.

कुडी — देह. कुसू — कुंपणाची भित.

डोंगा — वांकडा. ' ऊंस डोंगा परि
रस नव्हे डोंगा ' या चोखा-
मेळ्याच्या प्रसिद्ध अभंगाचा
संदर्भ येथें अभिप्रेत आहे.

कृ. ब. निकुंभ [जन्म १९२०]

गोविंद, सावरकर, कुसुमाग्रज, निकुंभ हे सारेच कवि नाशिकचे, गोदा-तटाकीचे. परंतु पहिल्या तीन कवींत रणचंडीचें जें उग्र तांडव आढळतें, त्यापासून निकुंभांची कविता अलिप्त आहे. ती प्रकृतीनें सौम्य, शांत, समंजस, स्निग्ध आहे. तिच्या अंतर्मुख वृत्तीला निसर्गाचें गूढरम्य वातावरण किंवा मानवी जीवनांतील करुणगंभीर भाव अधिक मानवतात. तेथें तिला स्वतःच्या श्रेयाची साक्ष पटत असावी. म्हणूनच जीवनांत जें जें उदात्त आणि कोमल आहे त्याला, त्यांची कविता सामोरी जाते, आणि स्वतःहि पुनीत होते.

या उदात्त-कोमलतेला शोभेल अशीच पक्व, सुसंस्कृत शैली त्यांच्या कवितेनें अंगीकारिली आहे.

हळूहळू येई रात :

निसर्गवर्णनापेक्षां येथें निर्माण झालेलें रम्य, उदास असं वातावरणच अधिक महत्त्वाचें. दुनियेच्या महालांत हलक्या पावलांनीं प्रवेश करणारी ही रात्र आपल्या आर्त, गूढ भावनांनीं रसिकाला वेढून टाकते.

ही कविता, “ एखाद्या दंर्वाविदूसारखी चमकदार आहे. दंर्वाविदूइतकीच स्तब्धपणें रात्रीच्या अवकाशांत जणू ती कविता मनाच्या पात्यावर निर्माण झाली आहे. ह्या कवितेंतील शांतपणा, संयम, साध्या रोजच्या दृश्यांतलें अनिर्वचनीय सौंदर्य जाणून घेण्याची व तें साधें सौंदर्य तितक्याच साध्या शब्दांत व्यक्त करण्याची शक्ति; हें सर्व पाहून कोणाहि रसिकाचें मन मोहून जाईल. ”

या कवि अनिलांच्या उद्गारांनीं या कवितेची नेमकी ओळख पटेल.

लेणें .

जीवनांतील करुणोत्कट प्रसंगाकडे लक्ष वेधलें जाऊन त्यांतील शोकाला श्लोकत्व देण्याचा प्रयत्न निकुंभ नेहमींच करतात. या शोकाचें मूळ मानवी मनाचें प्रमादशीलत्व हेंच असतें. तें त्यांना विचारप्रवण करतें. प्रमादाच्या प्रांजळ जाणीवेनें होणारी उलघाल, सलणारी शल्यें, दाटलेली खंत उत्कटतेनें

हा संघर्ष प्रत्येक सर्वसामान्य आकांक्षी मनाला सोसावा लागतो. पांखराच्या प्रतीकांतून हा संघर्ष अतिशय चपलखपणें प्रकट झाला आहे. गगनांतून घरट्याकडे आणि घरट्यांतून गगनाकडे झेंपावणाऱ्या मनाची ओढाताण मोजक्या शब्दांत पण प्रभावीपणानें व्यक्त झाली आहे. जे तसेच महत्त्वाकांक्षी असतात ते घरट्यांचें पाश तोडून लागलीच मुक्त होतात ! प्रश्न आहे तो जाण आहे पण बळ नाही, अशांचा. त्यांनीं तगमगत राहायचें - केवळ तगमगतच राहायचें !

निवान्त :

संत तालबद्धतेत अचूक सामावलेलें एक निवान्त दृश्य. त्यांतल्या प्रतिमांचें सौंदर्य, आणि साभिप्राय विशेषणें वा क्रियाविशेषणें यांनीं निर्माण केलेलें भाषेचें चित्रदर्शीत्व नीट न्याहाळून पाहण्यासारखें आहे.

फेनिलकान्त - फेंसाळलेल्या कांतीचें, शुभ्र, निर्मळ

विंदा करंदीकर [गोविंद वि. करंदीकर, जन्म १९१८]

नवकवितेचें नेमकें लक्षण सांगणें कठीण असलें तरी संतांच्या आहारीं न जातां वेगवेगळ्या पातळ्यांवरचे जीवानुभव निःसंकोचपणें मांडण्याकडे नवकवितेचा कल आहे. विंदांत तो प्रामुख्याने जाणवतो. त्यांच्या जीवना-नुभवांच्या मांडणींत एक प्राकृतिक जोश, धसमुसळेपणा आहे. ते अनुभव टिपतात ते उत्कट विकटतेनें, त्यामुळे त्यांच्या कवितेला काळ्याकभिन्न कातळांतून खळखळणाऱ्या जलस्त्रोताचा आवेग प्राप्त होतो; क्वचित् पसरटपणाहि.

प्राकृतिक जोशाइतकीच जीवनाचें मूळ स्वरूप जाणून घेण्याचीहि विंदांना ओढ आहे. या टोंकापामून त्या टोंकापर्यंत त्यांची कविता यामुळेच हिंदकळत राहते. तिच्यातील वालसुलभ चमत्कृतीचा उगमही यांतच असावा.

ईव्ह :

अडॅम व ईव्ह हें आदि-दांपत्य. ईव्हनें ईश्वराज्ञेचें उल्लंघन करून स्वर्गातील ज्ञानवृक्षाचें फळ भक्षण केलें. या गुन्ह्यावद्दल त्या दंपतीला नंदन-वनास मुकावें लागलें. त्यांची स्वर्गांतून पृथ्वीवर रवानगी ज्ञाली. 'स्वर्ग-च्युती'ची ही ख्रिस्तीधर्मातर्गत कथा येथें अभिप्रेत आहे.

स्खलनलशीतेचीं अनंत पापें माथीं घेऊन वेदरकारपणें ज्ञानवृक्षाचें फळ चाखणारी 'ईव्ह' भैतिकवाद्यांना नेहमींच जवळची वाटत आली आहे. या जवळिकेचाच आविष्कार या कवितेंत करंदीकरांनीं केला आहे.

वासंत वापट [जन्म १९२२]

वापट यांचें व्यक्तिमत्त्व बहुरंगी आहे. जीवनांतल्या आनंदाचा आस्वाद नाना भूमिकांच्या द्वारे घेत राहावा हा त्यांचा स्वभावधर्म आहे. त्यामुळें कधीं ते सामाजिक विचारसरणीचे पुरस्कर्ते होऊन बोलूं लागतात. कधीं निसर्गाच्या रंगरूपानें धुंद होतात, कधीं प्रणयाचा नाट्यपूर्ण आविष्कार करतात, तर कधीं 'पन्थशून्य यात्रिका'च्या भूमिकेंत शिरून 'ओंकार कमळा'चा शोध घेऊं पाहतात.

निवेदनाच्या नाना तऱ्हा वापट यांनीं आत्मसात् केल्या आहेत. दीर्घ कविता, लावणी, संगीतिका, स्वैर गद्य यांसारखे अनेक प्रकार त्यांनीं हाताळले आहेत. त्यांच्या शैलीला नादमाधुर्याची हौस दिसते; नटवेपणाची, कधीं कृत्रिमतेकडे झुकणारी कलाकृसर तिला आवडते; पण अवश्य तेथें ती आवेशयुक्त गतिमान् स्वरूपहि धारण करते.

निश्चित :

व्यवहारांत, चारचौघांत वावरतांना उपचारांचें ओझें नेहमींच वागवावें लागतें. अन्तःकरणांतलीं रहस्यें त्या भारानें अवघडून, दवून राहतात, तीं

उमलतात निसर्गाच्या सहवासांत, तशाच एखाद्या अकल्पित निवान्त क्षणीं ! त्या वेळीं केवळ पायाखालीं धरती आणि माथ्यावर आकाश असावे. तेथें निसर्गाच्या झगमगत्या साजशृंगाराची गरज नसते. त्या उमलत्या रहस्याच्या सुवासांत वाळल्या गवताचा स्पर्श मादक होतो आणि भर बाराच्या उन्हांत आश्विन-रात उसळते.

भान हरविणारा, उन्मन करणारा हा निन्वात क्षण !

काश फुलांत — काश नांवाच्या एक प्रकारच्या गवताच्या फुलांत. (बापट यांच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या परिशीलनामुळे हें फूल उल्लेखिलें गेलें असावे.)

उन्मन — धुंद

ग. दि. माडगूळकर [जन्म १९१९]

गीत या काव्यप्रकाराला ज्यांनीं यथार्थ प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली, त्यांतले माडगूळकर प्रमुख, हें खरें; पण त्यांनीं अस्सल कविताहि विपुल लिहिली आहे. ग्रामीण जीवनांत वाढलेल्या त्यांच्या मनावर नागर संस्कारहि तितक्याच भरघोंसपणें झाले असल्यानें त्यांच्या कवितेंत विविधतेचें सौंदर्य उतरलें आहे. आशय कोणताहि असो; समर्पक, देखण्या शब्दकळेंतून ते तो सहज प्रकट करतात. संत आणि शाहीर या दोन आगळ्यावेगळ्या संपन्न काव्यपरंपरांच्या निकट सहवासाच्या खुणाहि त्यांच्या काव्यांत उमटल्या आहेत.

परिस्फोट :

ज्याच्या 'पोटीं सुमूर्त चपला आल्या' आहेत अशा जातिवंत कवीवर पोटासाठीं कांतीव अक्षरांतून सर्वपरिचित भाव भडकपणाने मांडण्याचा प्रसंग यावा, हें खरोखर तथाकथित रसिकांचेंच 'कर्तृत्व' आणि त्यांच्यापैकींच एखाद्यानें 'सौदा करतो' म्हणून त्या कलावंताला हंसावे ! कवीचें आत्मतेज

त्या अपमानानें उफाळून येतें आणि हंसणान्यानें पांघरलेलीं रसिकपणाचीं आभरणें तो विनदिककत ओरवाडून काढतो, 'तुम्ही केवळ छाय्या न्याहाळणारे - ' वस्तु ' जाणणारे ज्ञानी वेगळेच ! ' असा त्याला तडाखा देतो आणि लागलीच आपला क्षोभ आवरून नित्याची सौद्याची भाषा बोलूं लागतो.

श्रेष्ठ रसिकतेची जाण आणि प्रत्यक्ष टीकेच्या सीमेपर्यंत पोहोचणारा प्रखर उपहास यांचा हा नाट्यपूर्ण आविष्कार.

चपला - बीज

उन्मेष - (प्रतिभेच्या) प्रकाशाचे झोत

बहिणाबाई चौधारी [१८८०-१९५१]

बहिणाबाई चौधारी यांची कविता लोकसाहित्याचा सम्पन्न वारसा सांगणारी आहे. सामान्य लोकजीवनांतल्या साध्यासुध्या सांसारिक गोष्टींना बाईच्या वाणींत कमालीचें काव्यात्म स्वरूप प्राप्त होतें. अनुभवाचा कस आणि भावनेचा जिवंतपणा त्यांच्या कवितेचें अंतरंग सरस करतात, तर सोज्वळ कल्पकतेच्या किमयेनें आणि अहिराणी भाषेच्या सहजसुंदर लालित्यानें तिचें बाह्यरंग रमणीय होतें. आजूबाजूच्या व्यवहार-व्यापारांतूनच त्यांचीं प्रतिमासृष्टि सिद्ध होते. या सान्याचा असा कांहीं एकसंध परिपाक त्यांच्या कवितेंत उतरतो की, अंतरंग-बहिरंगाची भाषाच तेथें पोकळ ठरते आणि वास्तव पण मनोज्ञ अशा जीवन-दर्शनानें आपण हरखून जातो.

शेतकरी कुटुंबांतल्या, शालेय शिक्षणाचा संपर्कहि नसलेल्या स्त्रीनें ही किमया साधली आहे !

आदिमाया:

शृंगाराची एरव्हीं साधी सरळ कळा येथें बहिणाबाईची कविता विसरून गेली आहे आणि तिनें वेगळेंच भव्य, उदात्त रूप धारण केलें आहे. विश्वाच्या मुळाशीं असणाऱ्या आदिशक्तीचें हें विराट् वर्णन होय. कल्पनेची

उत्तुंगता आणि लोकसाहित्यांतील समर्थ ऐश्वर्य यांची युति तेथे सहजासहजी घडल्यासारखे वाटते.

येळी - वेडी, अलौकिक

टाय्या - टाळा, फांटा

नरोंडाच्या माया - नरहंडांच्या

माळा

वटीं - ओटींत

कोम्हायतां - कुरवाळतां

गिन्हे - ग्रह

गिन्ह्यानाले - ग्रहणाला

दहाव्याशीं खाईल तेव्हां . . . -

दहावा ग्रह म्हणजे पृथ्वी.

“ माणसाचे भविष्य ज्यांच्यावर अलंबून आहे अशा नवग्रहांचाहि हे आदि-माय भवानी, तुझ्यापुढे काय पाड ? ग्रहणासकट तूं नवग्रहांना खाऊन वसलीस ! आतां उरला दहावा ग्रह - पृथ्वी ! त्यालाहि तूं खाल्लेस तर मग ही सृष्टि कुठे राहिल ? ”

(—सोपानदेव चौधरी)

ब्रह्माशीं ही नामरूपकात्मक सृष्टि एकरूप होईल, अशी कल्पना.

भा. रा. ताम्बे [कविपरिचय पृष्ठ ६७]

वाटेच्या वाटसरा ! :

आत्मनिष्ठ भावगीताएवढ्याच यशस्वितेनें तांवे यांनीं वस्तुनिष्ठ नाट्य-गीतेंहि लिहिलेलीं आहेत. त्यांची प्रेमविषयक दृष्टि अतिशय निकोप असल्यानें दुसऱ्यांच्या प्रीतिभावनेशीं ते सहज समरस होतात आणि तिच्यांतल्या विविध छटांचा नाट्यपूर्ण आविष्कार करतात.

या कवितेंतलें चित्र स्वप्नाळू प्रीतीचें आहे, पण तें अवास्तव आहे असें म्हणतां येत नाहीं. त्याचा रंग विलक्षण आर्त आहे. बालपणांतला असावध, नवथर मोह आणि प्रौढ संसारांतील एकनिष्ठ पातिव्रत्य यांच्या संघर्षांतून ही उत्कट आर्तता उतरली आहे. नायिकेच्या असहाय पण प्रांजल व्यक्तिमत्त्वामुळे ती अधिकच गडद झाली आहे. पश्चात्तापाच्या आणि अगतिकतेच्या या हळव्या सुराला ओवीचा छंद पूरक झाला आहे.

आरंभीच्या चार ओळींच्या प्रस्तावाशिवाय कविता अधिक परिणामकारक वाटली असती.

यशवंत [कविपरिचय पृष्ठ ६९]

आईचें मन :

स्त्रीजीवनांतील एका हळुवार प्रसंगावर आधारलेले हें एक नाट्यगीत. नाट्यगीतांतील नाट्यप्रसंगी किती साधे, सूक्ष्म, घरगुती रूप धारण करू शकते याचा हा एक प्रातिनिधिक नमुना.

पहिल्यावहिल्या अपत्यप्राप्तीनंतरचें मातेचें आनंदी, वत्सल, अति स्नेहशंकी हळवें मन त्याच्या उक्तिकृतीसकट येथें प्रकट झालें आहे. अपत्याविषयींचा जिव्हाळा, मातृत्वाची अभिमानयुक्त प्रौढ जाणीव, मैत्रिणीवरचा कृतककोप, बाळाचें इतरांनी कौतुक करावें ही इच्छा पण त्याचवरोवर ती लपविण्याचा प्रयत्न; या सान्यांचें सुभग दर्शन या नाट्यगीतांत घडते. स्त्रीजीवनाशी एकरूप झालेल्या भाषाशैलीमुळे व छंदाच्या वापरामुळे हें नाट्यगीत अधिकच हृदयंगम झालें आहे.

यशवंतांच्या कवितेंत क्वचितच आढळणाऱ्या प्रसन्न खेळकरपणामुळे तर हें गीत विशेष संस्मरणीय वाटते.

कातर वेळ – संध्याकाळची वेळ

दीपकळी – कळीसारखी सुंदर
दिसणारी चिमुकली
दीपज्योत

कुसुमाग्रज [कविपरिचय पृष्ठ ७२]

कोलंबसाचें गर्वगीत :

भव्य, झुंजार जीवन कुसुमाग्रजांना विशेष प्रिय आणि पूज्य वाटते. पण त्याचा भावडा गौरव ते सहसा करीत नाहीत. अशा जीवनांतल्या ऐन सघर्षाचा क्षण टिपण्यांतला डोळसपणाच, उलट, त्यांच्या कवितेनें वारंवार

प्रकट केलेला दिसतो. भर समुद्रांत मार्गे परतण्याचा हट्ट धरून वरोवरच्या खलाशांनीं बंड उभारलें तो कोलंबसाच्या जीवनांतला असाच निकडीचा आणि निर्णयाचा क्षण होता. सागराला आव्हान देऊन, सहकाऱ्यांना ' नाविक आम्ही परंतु फिरतो सात नभाखालीं ' अशी चेतना देऊन आणि अखेर आशावादाचा, ध्येयाकांक्षेचा जिवंत मंत्रोच्चार करून कोलंबसानें तो क्षण जिकला आहे - कुसुमाग्रजांचें ध्येयपूजक झुंजार मन कोलंबसाशीं एकरूप झालें आहे. यामुळेंच त्यांच्या जीवनांतलें हें संघर्षपूर्ण नाट्य त्यांना उभे करतां आलें आहे. कवितेचें सारेंच वातावरण आवेशपूर्ण असलें, तरीं मधेंच त्यांत आर्जवाची कळा उमटते, तर अखेरीस त्यावर निश्चयाचें पाणीं चमकतें.

' गर्वगीत ' हा शीर्षकांतला शब्द खटकतो. कुसुमाग्रजांना ' आत्मप्रत्यय ' ' मनःसामर्थ्य ' अभिप्रेत असावें.

ताम्रसुरा - रक्तवर्ण दारू

कीं स्वर्गतून कोलळलेला . . . थैमान - सैताना (Satan) ने देवां-विरुद्ध बंडखोरी केल्यामुळें त्याला स्वर्गतून घालवून देण्यांत आलें, ही मूळ वायव्यलमधील कल्पना मिल्टननें अतिशय विकसित आणि प्रभावी करून मांडली आहे. तिचाच कुसुमाग्रजांनीं या उत्प्रेक्षेंत समर्पक उपयोग करून घेतला आहे.

माधव जूलियन् [माधव ल्यंवक पटवर्धन, १८९४-१९३९]

माधव जूलियन हे रविकिरण मंडळाचे ' रवि ' होत. प्रयोगशील, पांडित्यपूर्ण, विविध प्रकारच्या काव्यलेखनानें त्यांनीं साहित्यक्षेत्र गाजविलें. त्यांच्या अनेकांगी वाङ्मयीन कर्तृत्वाइतकेंच त्यांचें वैचित्र्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वहि महत्त्वाचें आहे. आत्मलक्षी, निर्भय, उदारमनस्क, काव्यात्म वृत्तीच्या या माणसाला आपल्या या वृत्तीपायीं समाजाचे जबर आघात सोसावे लागले.

" माधव जूलियन " हें नांव त्यांनीं स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे अर्धे ख्रिस्ती दिसत असलें तरीं हा कवि हृदयानें ' हिंदु मराठा ' आहे. मराठी भाषा,

मराठी वाणा, मराठी संस्कृति यांचा त्यांना विशेष अभिमान होता. हा अभिमान त्यांच्या लेखनांतून वारंवार प्रकट होतो.

माधव जूलियन् यांनी ज्या काव्यप्रकारांचा आश्रय केला, त्या प्रकारांत जिद्दीने कांहीं नवे आकाराला आणण्याचा प्रयत्न केला. विविध काव्यप्रकार चोखंदळपणे हाताळण्याची हौस, आशयदृष्ट्या ते संपन्न करण्याची धडपड आणि तंत्रदृष्ट्या त्यांत शुद्धता राखण्याची कोशीस; माधव जूलियन् यांच्या-इतकी अन्यत्र क्वचितच आढळेल.

प्रेमाची दक्षिणा :

गज्जलरचनेत तंत्रविषयक विचाराला सुनीताप्रमाणेच प्राधान्य असते; तथापि तो विलोभनीय वाटतो यांचे कारण, त्यांतून पुष्कळदां प्रकट होणारी जीव कुर्वाण करून टाकणारी प्रेमविषयक वृत्ति; त्यांतील दर्द ! अतिरेकी, स्वप्नाळू, काव्यात्मक वृत्तीवर हा काव्यप्रकार बराचसा पोसला जातो.

माधव जूलियन यांची प्रेमविषयक एककल्ली समर्पक दृष्टि लक्षांत घेतां हा काव्यप्रकार त्यांना मानवला असल्यास नवल नाही. प्रेमाचा भाव बौद्धिक युक्तिवादाने मांडण्याच्या दृष्टीने पंडित माधवरावांनी हे माध्यम स्वीकारले असावे.

प्रेमभावनेचे माहात्म्य पटवून देण्याचा प्रयत्न, त्याचा अतिरिक्त गौरव, प्रेमभावना सफल होवो वा विफल, त्यावरील कधींहि न ढळणारी निष्ठा, प्रेमस्वातंत्र्याचा कैवार, हे माधव जूलियन् यांच्या प्रेमविषयक विचारांचे महत्त्वाचे घटक, त्या साऱ्यांचे दर्शन 'प्रेमाची दक्षिणा' या गज्जलांत होते.

लागणी – उत्कट इच्छा, वेध

शोण – मध्यप्रदेशांत उगम पावून पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या एका नदीचे नांव. नर्मदा व शोण एकाच भूमीत जन्म घेऊनहि परस्पर विरुद्ध दिशेने वाहतात. कृष्णा आणि कोयना यांचाहि जन्म एकाच भूमीत होतो. परंतु दूर अंतरांवर कां होईना पण त्यांचे मीलन होते. हा विरोध येथे स्पष्ट केला आहे. या साऱ्या तपशिलावर माधव जूलियन् यांच्या पांडित्याची छाया आहे.

मुक्त पक्षी :

‘प्रेमाची दक्षिणा’ या गज्जलाप्रमाणेंच येथेंहि महत्त्व आहे, तें विरहार्त प्रेमाच्या चित्रणाला. ‘प्रेमाची दक्षिणा’मध्ये आपली भूमिका मांडणारी व्यक्ति स्त्री आहे तर येथें पुरुष. पर्शियन गज्जलांत पुरुषाच्याच भावना प्रकट झालेल्या असतात. पण माधव जूलियन् यांच्या गज्जलांत पुरुष आणि स्त्री आपल्या भावना निःसंकोचपणें प्रकट करीत असलेले आढळतात. अशाच एका मनमोकळ्या, निःसंकोच प्रेमवंचनेचें वर्णन ‘मुक्त पक्षी’ मध्ये आहे.

स्वातंत्र्याचें मनसोक्त सुख भोगणारा हा पक्षी पुढें प्रेमाच्या बंधनांत सापडतो. प्रेमामुळें हें बंधनहि त्याला प्रिय वाटूं लागतें. पण आज मात्र स्वातंत्र्य आणि प्रेमबंधन या दोहोंचाहि लोप झाल्यामुळे त्याची स्थिति अक्षरशः वाच्यावर सोडल्यासारखी झाली आहे. या विरहार्त पक्ष्याला मिळालेली आजची ही मुक्ति प्रेमशून्यतेमुळें शापापेक्षांहि दुःसह वाटते.

गूँज - जिव्हाळ्याची कानगोष्ट
गेह - घर

मोकळीक - स्वातंत्र्य
पारख्या - अपरिचित

बा. भ. बोरकर [कविपरिचय पृष्ठ ७०]

पेटलों मी फार :

गज्जल हा केवळ वृत्तप्रकार वा काव्यप्रकार नसून तो वृत्तिप्रकारहि कसा आहे, हें बोरकरांच्या या गज्जलावरून स्पष्ट होतें. बोरकर गज्जल लेखनाकरितां प्रसिद्ध नाहींत. पण गज्जलांत आविष्कृत झालेली वृत्ति खास या गज्जल-शायरीस शोभणारी अशी आहे.

इष्काचा जहरी प्याला पिऊन अनेकवार होरपळलेली, वरून संन्यासाचा कितीहि आव आणला तरी आंतून आसुसलेली आणि कळूनसवरून पुन्हा

सारे जिद्दीनें पणाला लावणारी भोगवेडी वृत्ति, बोरकुरांच्या या गज्जलांत बेहोपपणें प्रकट झाली आहे.

पीयूष – अमृत

जोग – संन्यास

खोड – वाळलेल्या लाकडाचा तुकडा

वशातून शून्य सद्भाविते, अशा जगज्जल
 धलुस्य.....
 जगज्जल.....

माधव जूलियन् [कविपरिचय पृष्ठ ८८]

“ तो काव्यात्म खुळा पहा कवि अहो ”

माधव जूलियन् यांच्या ‘ तुटलेले दुवे ’ या सुनीतात्मक खंडकाव्यांतील हें एक सुनीत. नायकाच्या व्यक्तित्वाचें यांत वर्णन असलें तरी त्यांत माधव जूलियन् यांच्या काव्यविषयक दृष्टिकोनाचें व वृत्तिविशेषांचें प्रतिबिंब निःसंशयपणें उमटलेंलें आहे. त्यातील काव्यविषयक व प्रणयविषयक भूमिकेला खास माधव जूलियन् यांचा स्पर्श व गंध प्राप्त झाला आहे. त्यामुळेंच ‘ प्रणय-पंढरी ’च्या या ‘ वारकन्यानें ’ आपल्या ‘ काव्यात्म खुळ्या ’ वृत्तीचें स्वमुखेंच केलेलें हें वर्णन काव्यरसिकांना विलोभनीय वाटतें.

‘ काव्यं यशसे ’—काव्य यशासाठी लिहिलें जाते. मम्मटाच्या ‘ काव्य-प्रकाशां ’तील काव्यप्रयोजन स्पष्ट करणाऱ्या - काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ’ —या प्रसिद्ध कारिकेच्या आधारेणें यथे श्रुतयोजन साधलें आहे.

अर्थकृते – द्रव्यासाठी

विदुषी – विद्वान् शब्दाचें स्त्रीलिंगी रूप

उपायन – नजराणा

कोठी – सामान ठेवण्याची जागा

कै. नारायण काळे [जन्म १९०४]

श्री. काळे यांनी 'सहकारमंजरी' (१९३२) नांवाचा एक चिमुकला काव्यसंग्रह प्रसिद्ध केला आहे. तथापि त्यांची ख्याति आहे ती नट, नाट्य-दिग्दर्शक, चोखंडळ कलासमीक्षक म्हणून.

मोजकें पण मर्मग्राही लेखन हा श्री. काळे यांचा विशेष.

या येथें पुलिनावरी :

वाल्यांतील अव्याजरमणीय क्रीडावृत्ति, प्रेम, कला, ध्येयाकांक्षा यांच्या यक्षभमीत धुंद होणारें हृदय, आणि एकामागून एक येणाऱ्या कटु अनुभवांनीं तेजोभंग पावलेलें प्रौढ वयांतील मन; या साऱ्यांचें रेखीव दर्शन या कवितेंत होतें. ध्येयवेडी स्वप्नाळू वृत्ति व प्रखर वास्तवता यांचे मनोज्ञ मिश्रण येथें झालेलें आहे. वास्तवाच्या कठोर जाणीवेनें हृदय पोळलेलें असून सुद्धां कवीनें शेवटीं ध्येयवादाच्या बाजूनें दिलेला कौल कवितेला वरच्या पातळीवर नेतो.

विचारसंपन्नता, प्रौढ रचनापद्धति, वृत्तीची अंतर्मुखता हीं सुनीताचीं प्रधान वैशिष्ट्ये या सुनीतांत दिसतात. या सुनीतांत संस्कृतप्रचुरता वरीच असूनही रचना जडावल्यासारखी दिसत नाही. उलट ती मूळच्या विचारगांभीर्यांत भरच घालते.

पुलिन - समुद्रकिनारा

सुंदर, सत्य आणि शिव - Beauty,

क्रीडारस - खेळांतील आनंद

truth and goodness ही

सिकता - वाळू

सुप्रसिद्ध त्रयी

संस्कृतसैकत - संसाररूपी वाळवंट जल्पना-बडबड

केशवकुमार [प्रल्हाद केशव अत्रे, जन्म १८९८]

प्र. के. अत्रे वाङ्मयाच्या विविध क्षेत्रांतून एवढ्या वेगानें संचार करित गेले कीं, त्यांच्या आरंभकालांतल्या 'गीतगंगा' या काव्यसंग्रहाचें आज

आपल्याला जवळ जवळ विस्मरण झालें आहे. मात्र त्यांच्या काव्यात्मतेला विनोदशीलतेचें पाणी चढून , जेव्हां ती ' झेंडूच्या फुलां ' त विडंबनात्मक स्वरूपांत प्रकटली, तेव्हां ती विलक्षण लोकप्रिय ठरली. विसंगति हा विनोदाचा आत्मा. ही विसंगति ' झेंडूचीं फुलें ' या संग्रहांत कधीं उपहास तर कधीं अतिशयोक्ति, कुठें उपरोध तर कुठें विडंबन, केव्हां विशद्ध नक्कल तर केव्हां सूचक टीका—अशा नानाविध रूपांनीं प्रकट झाली आहे. तत्कालीन सामाजिक जीवन आणि विशेषतः अतिरेकी वाङ्मयीन संकेत यांचा खुसखुशीत समाचार त्यांत घेतला गेला आहे, आणि या सान्याच्या पाठीमागें ' केशवकुमारां ' चें जीवनोत्सुक, खिलाडू व्यक्तिमत्त्व, सहानुभूतिशीलतेनें हंसत उभें आहे.

वीररस :

कवींची चेष्टा करण्याच्या हेतूनेच ' झेंडूच्या फुलां ' तली ' नवरसमंजिरी लिहिली गेली असावी. या कवितेंतील रस खऱ्या अर्थानें रस नाहीत; तीं रसांचीं विडंबनें तरी आहेत किंवा ते रसांचे केविलवाणे आभास तरी आहेत यांतलीच ' वीररस ' ही एक कविता. आपला दुबळेपणा झांकण्यासाठी भेकडांनीं आणलेला वीरत्वाचा आव यथें उपहसनीय ठरला आहे. हा उपहास वैयक्तिक वा तात्कालिक नाही, तो सामुहिक आणि शाश्वत आहे. कथात्मकतेमुळें हा उपहास अधिक रोचक झाला आहे. सुनीताच्या प्रतिष्ठेला शोभावी अशी प्रभावी कलाटणी जबरदस्त तडाख्यासारखी अखेरीस येते आणि मूळच्या उपहासाला अधिकच तिखट करते.

' वलगना मारणे - ' हा शब्दप्रयोग सदोष वाटतो.

संजाब - केसांचा टोप.

जयकृष्ण केशव उपाध्ये [१८८३-१९३७]

उपाध्ये यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण बरीचशी संमिश्र स्वरूपाची वाटते. एकीकडे ते परमेश्वरभक्तीचीं गीतें आणि लोकमान्यांसारख्या विभूतींची

चरित्रें गाण्यात तल्लीन होतात, तर दुसरीकडे कमालीच्या प्रसन्न मिस्किलनेने विनोदी काव्यलेखनांतहि रंगून जातात. तल्लख बुद्धिमत्ता आणि मूक्ष्म निरीक्षणशक्ति यांमुळे त्यांच्या विनोद-विडंबनात्मक कवितांना विशेष रंगत चढते. त्यांच्या प्रत्युत्पन्नमतित्वाच्या अनेक आकर्षक कथा प्रसिद्ध आहेत, त्या त्यांच्या या प्रकारच्या कवितांच्या यशाचें मर्म उलगडतात. अशा स्वतंत्र वैशिष्ट्यामुळे च त्यांचें लेखन मोजकें असूनहि तें रसिकांच्या लक्षांत राहिले आहे.

चालचलाऊ भगवद्गीता :

ही कविता म्हणजे विडंबनाचा एक नावीन्यपूर्ण प्रकार होय. विडंबनाचा विषय सामान्यतः क्षुद्र असतो आणि तो मूळ रचनेएवढ्याच गंभीरपणाने वर्णन करून सांगितल्याने विसंगति साधली जाते. येथें बरोबर त्याच्या उलट प्रकार घडला आहे. भगवद्गीतेच्या पहिल्या अध्यायाचा आशय, अगदी तंतोतंत मूळच्याच कोटिक्रमानें येथें मांडला आहे, पण तो नुसत्या व्यवहाराच्याच नव्हे तर 'टारगटपणा' च्या भाषेत ! यांतून एक वेगळीच चमत्कृती-जनक विसंगति निर्माण झाली आहे. या नावीन्यांत, मूळच्या विचारधारेच्या अचूक अनुसरणांत आणि भाषेच्या विनदिककत टारगटपणांत या विडंबनाचें यश आहे.

सोळभोग - उडाणटप्पू

केशवकुमार [कविपरिचय पृ. ९२]

प्रेमाचें अद्वैत :

प्रेमाच्या पोपटपंचीवजा, सांकेतिक वलगनांची चेष्टा या कवितेनें केली आहे. हें साधण्यासाठीं एक हास्यकारक प्रसंग कल्पिलेला आहे. दोघांनीं एकाच सायकलवरून जायचें, सायकल तिनें चालवायची, उतारावरून, वेगानें जायचें -

अशा चढत्या क्रमानें त्या प्रसंगाची रंगत वाढती ठेवली आहे. असें स्वर्गसुख अनुभवीत असतांना प्रेमिकाला सुप्रसिद्ध प्रेमिकांच्या जोडप्यांपेक्षांही आपण अधिक भाग्यवान् आहोंत असें वाटूं लागतें, तोंच पोलीस त्याला स्वर्गांतून पृथ्वीवर आणतो. पोलिसाचे आणि प्रेमिकाचे सवालजवाब हें या कवितेचें एक मोठेंच आकर्षण होय.

गज्जलरचना आणि जनानी, हुकमत, बेडरी, पर्वांगी इ. शब्दप्रयोग यांत कवि माधव जूलियन् यांची सहेतुक थट्टा आहे. रुस्तुमी, चकडा, उग्र कामीनिया, बेडरी धैर्य, मांस्सल दंड कोवळे कायदे यांसारख्या ठिकाणी समर्पक पण खोंचक विशेषणांनी ती थट्टा अधिक रुचकर केली आहे.

आव कायदेशीर विधानांचा पण भाव मात्र तथाकथित प्रेमिकाचा अशी चमत्कृतिपूर्ण कैफियत या प्रेमिकानें सादर केली आहे.

कवितेच्या अखेरीं पोलिसांना घेतलेला चिमटाहि त्यांना चांगलाच हुळहुळणारा आहे.

रुस्तुमी – पराकमी

कामीनिया – त्या वेळीं विशेष
प्रसिद्ध असलेलें केसांना लाव-
ण्याचें एक तेल.

लैला-मजनू – उर्दू वाङ्मयांतील
प्रेमिकांची मशहूर जोडी

मोहना – छेलबटाऊ – मराठी लावणी
वाङ्मयांतली प्रसिद्ध प्रेमिकांची
जोडी.

नौबती – नगारे.

चामचंची – पैशाचें कातडी पाकीट

अनंत काणेकर [जन्म १९०५]

काणेकरांनीं आज अनेक वाङ्मयप्रकारांत यश मिळविलेलें असलें तरी त्यांच्या 'चांदरात' या काव्यसंग्रहाचें सौंदर्य अजूनहि उणावलेलें नाही. त्यांत हळुवार प्रणयाचें स्वप्नरंजन आहे तसेंच वास्तव प्रीतीचें यथार्थ दर्शनहि आहे. वास्तवाचा शोध घेणाऱ्या या त्यांच्या दृष्टीनें त्यांना जीवनांतल्या विसंगतीहि

दाखविल्या. पण खिलाडू व्यक्तिमत्त्वामुळे, या विसंगतींनी त्यांची वृत्ति कडवट न होतां, अधिकच मिस्किल मात्र झाली. 'चांदरातीं' तल्या मोजक्या विनोद-विडंबनात्मक कवितांतून त्यांचा हा खोडकर मिस्किलपणा उमटला आहे. 'वेगमेच्या विरहगीता' ला शिवाजीचें उत्तर - हा त्यांतला एक नमुना.

‘ वेगमेच्या विरहगीता ’ला शिवाजीचें उत्तर :

‘ वेगमेचें विरहगीत ’ ही कविता माधव जूलियन् यांची. नेहमींप्रमाणें माधव जूलियन् यांनी तेथें उर्दू-पर्शियन् शब्द विपुल वापरले आहेत. त्यांच्या या 'गंगाजमनी' शैलीचा उपहास 'केशवकुमारां'नीं आपल्या परीनें केला आहेच. काणेकरांची ही दुसरी रीत. चतुर, चमकदार उत्तराची तडफ, हें तिच्या यशाचें मर्म. तें ध्यानीं येण्यासाठीं माधव ल्यंबक पटवर्धन (माधव जूलियन्) यांनीं फार्शी-मराठी-कोश रचला आहे, एवढा संदर्भ लक्षांत असावा.

पंडित सप्रे [जन्म १९१२]

सप्रे यांचें लेखन थोडें पण गुणवत्ता मात्र मोठी आहे. त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणाला मार्मिक उपरोध-उपहासांची जोड मिळाली आहे. कल्पनेची चमत्कृति, लेखनांतील आटोप, विनोदांचें शस्त्र स्वतःवरच उलटविण्यांत दाखविलेला खिलाडूपणा, बालसदृश वृत्ति हे सप्रे यांच्या लेखनाचे आणखी कांहीं विशेष. त्यांनीं विनोदी लेखनास ज्या काळीं प्रारंभ केला त्या काळीं विनोदाच्या ओसरीवर आपली वर्णी लावण्याची अहमहमिका अनेकांनीं चालविली होती. तींत विदूषकांचाच भरणा फार होता.

आसू-हांसूंच्या सीमारेषांना एकाच वेळीं स्पर्श करणारा सप्रे यांच्यासारखा विनोदपंडित त्या काळांतच नव्हे तर कोणत्याहि काळांत विरळाच असतो.

चार कविता :

श्री. सप्रे यांच्या विनोदाची कल्पना येण्याच्या दृष्टीनें त्यांच्या 'अर्धचंद्र'

या काव्यसंग्रहांतील चार चुटके येथे अंतर्भूत केले आहेत. प्रेम हाच या काळातील प्रमुख विनोदविषय होता. सप्रे यांनीहि आपल्या शरसंधानासाठी त्याचीच निवड केली आहे. विसंगति वा विरोध हाच विनोदाचा आत्मा. सप्रे त्यासाठी कधीं कल्पनाचमत्कृतीचा, कधीं विशिष्ट वाक्प्रचाराचा तर कधीं जीवनांतील उपरोधपूर्ण घटनेचा वापर करतात. व्यक्तींचे औचित्यविसंगत वर्तन हेहि त्यांच्या कक्षेतून सुटत नाही. विनोदनिर्मितीच्या त्यांच्या या विविध लकबींचे दर्शन या निवडक चुटक्यांतून घडते.

माधव जूलियन् [कविपरिचय पृष्ठ ८८]

या इथे तरुतळीं :

उमर खय्यामची ही अतिप्रसिद्ध रुबाई. त्याच्या अस्सल कलंदरपणालाहि मोह घालणाऱ्या सर्वोच्च सुखक्षणाचे परिपूर्ण चित्र मोजक्या रेषांत येथे रेखाटले आहे.

की एक दिनांती :

उमर खय्यामी तत्त्वज्ञानाची एक छटा : आज माती तिंबणाऱ्या कुंभाराचीहि उद्या मातीच होणार आहे. म्हणून तिंबल्या जाणाऱ्या मातीने त्याला ' भाई ' असे संबोधवे आणि त्याच्याकडून हळुवारपणाची अपेक्षा करावी, हे स्वाभाविकच आहे.

क्षुण्ण - चूर्ण झालेली

हा चंद्र नवोदित :

निसर्गाचे सातत्य, त्यांतल्या सौंदर्याचे नित्य नवोदित-पण आणि त्यांतून आपला दुवा निखळल्याची हुरहुर.

जई रसिक-खग-गणीं :

मृत्यूनंतरहि आपली स्मृति जागविली जावी या जाणीवेतला हळुवारपणा.

शाद्वल - हिरवळ

मधुक्रम - मद्याची बैठक

वा. रा. कान्त [कविपरिचय पृष्ठ ७३]

पानांचे पिकल्या :

कठोर उपहास, क्रांतिवादी दृष्टिकोण आणि कल्पनाविलास यांचा केवळ चार ओळींत झालेला हां समन्वय.

अर्धच राहिले :

काव्यात्म कल्पनेचा एक मनोहर विलास.

माधव जूलियन् [कविपरिचय पृष्ठ ८८]

तत्त्वार्थ झगडतां :

जीवनांत अनेकदां अनुभवाला येणाऱ्या एक कटु सत्याचा सडेतोड निर्देश.

कां करिशीं, म्हणती :

सुख आणि संधि यांचा ताळमेळ आयुष्यांत पुष्कळदां चुकतो. अशा चुकामुकीचा विषाद केवळ सुभाषितांनी कसा शमावा ?

कुसुमाग्रज [कविपरिचय पृष्ठ ७२]

हे अमर विहंगम :

कुसुमाग्रजांनीं बालकवींना वाहिलेली ही गौरवांजलि.

रे परत पांखरा :

ताटातुटीची आर्त घडी आपल्याकडे झेंपावत असतांही हें मन आशेच्या चारदोन क्षणांच्या सांत्वनांत लीन होऊं पाहत आहे.

आ भार

या कवितासंग्रहांत खालील कविता समाविष्ट करण्यास अनुमति दिल्यावद्दल पुढील कवींचे आणि कवींच्या हक्कदारांचे आम्ही अतिशय आभारी आहोत.

दे. ना. टिळक (ना. वा. टिळक) पांखरा ! येशिल का परतून ? :
 : अभंगांजली : नेलेंकर बुकसेलर्स (गोविंदाग्रज) : : गोफ : पार्वतीबाई ठोमरे
 (बालकवि) अप्सरांचें गाणें : उदासीनता : म. भा. ताम्बे (भा. रा. ताम्बे) :
 : मग विसर हवा तर हा क्षण गे ! : : वाटेच्या वाटसरा ! : आ. रा. देशपांडे—
 अनिल : समर्पण : : आणीबाणी : य. दि. पेण्ढरकर-यशवंत : उपासक :
 : आईचें मन : बा. भ. बोरकर : सजवूं कार्तिक मास : : वाढत्या सांजवेळे :
 : पेटलों मी फार : वि. वा. शिरवाडकर —कुसुमाग्रज स्मृति : : कोलंबसाचें
 गर्वगीत : : कणिका : वा. रा. कान्त : त्या तरुतळीं विसरलें गीत : : रुबाया :
 ना. घ. देशपांडे : काळ्या गढीच्या जुन्या ओसाड भिंतीकडे : इंदिरा संत—
 इंदिरा : चतुर कुशल तूं : : तळ्यांत : पु. शि. रेगे : रेषा :
 वि. म. कुलकर्णी : चोखामेळ्याची समाधि कृ. ब. निकुम्ब : हळू हळू येई
 रात : : लेणें : मंगेश पाडगांवकर : दुःख : : निवान्त : विन्दा करंदीकर :
 : ईव्ह : वसन्त बापट : निचिन्त : ग. दि. माडगूळकर : परिस्फोट : सोपानदेव
 चौधरी (बहिणाबाई चौधरी) : आदिमाया : व्हिनस प्रकाशन (माधव जूलियन्)
 : प्रेमाची दक्षिणा : : मुक्त पक्षी : गज्जलांजलि : ' तो काव्यात्म खुळा पहा
 कवि अहो ' : तुटलेले दुवे : रुबाया : द्राक्षकन्या : कणिका : मधुलहरी :
 के. ना. काळे : या येथें पुलिनावरी : प्र. के. अत्रे — केशवकुमार : वीररस :
 : प्रमाचें अद्वैत : श्री. उपाध्ये (ज. के. उपाध्ये) : चालचलाऊ भगवद्गीता :
 अनंत काणेकर : ' बेगमेच्या विरहगीता'ला शिवाजीचें उत्तर : पंडित सप्रे :
 : चार कविता.

REFBK-0016963

REFBK-0016963